

М.М.ҚУРБОНОВА

**АБДУРАУФ ФИТРАТ
ВА
ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ
(Методик қўлланма)**

**Тошкент
«Университет»
1997**

Мазкур қўлланма Олий таълимда Абдурауф Фитратнинг тилшунослик фаолиятини ва ўзбек тилшунослиги тараққиётидаги хизматларини ўрганишга бағишланган.

Қўлланма университет ва педагогика институтларининг талабаларига, аспирант ва тадқиқотчиларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: профессор К.Назаров

“Университет” нашриёти. 1997

УҚТИРИШ ХАТИ

“Абдурауф Фитрат ва ўзбек тилшунослиги” махсус курс ва махсус семинарини олий ўқув юртларининг филология факультетларида 4-5 курсларда ўтиш мақсадга мувофиқдир. Чунки бу даврга келиб талабаларга “Ҳозирги замон ўзбек тили” курсининг барча бўлимлари бўйича назарий курслар ўтиб бўлинади.

Олий ўқув юртлари талабаларига Абдурауф Фитратнинг тилшунослик меросини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Авваламбор, бу нарса А.Фитратнинг ўзбек маданияти, жумладан, ўзбек тилшунослиги тарихида тутган ролини, унинг хизматларини очиб беради. Яна бир муҳим томони эса талабалар 1-2-3 курсларда “Ҳозирги замон ўзбек тили” курсидан олган билимларни мустаҳкамлайди. Талабалар “Ҳозирги замон ўзбек тили” предмети бўйича олган билимларини Фитратнинг тилшуносликка доир қарашлари билан солиштирадилар, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини ажратадилар. Ушбу махсус курсда бир қанча назарий масалалар ҳал қилинади. Бу масалалар тил сатҳлари бўйича кўриб чиқилади. Чунончи, аввал Фитратнинг фонетикага оид қарашлари, сўнгра лексик меъёрлар (сўз қабул қилиш ва б.) хақидаги ва ундан кейин морфология, синтаксисга доир қарашлари талабаларга ҳавола этилади. Махсус семинарда маълум мавзулар танлаб олиниб, талабаларга илмий адабиётлар тавсия қилинади. (Улар, албатта манба билан, яъни Фитратнинг асарлари билан таниш бўлишлари ва улар устида мустақил ишлай билишлари керак). Мавзу бўйича тавсия қилинадиган илмий адабиётлар бир неча хил бўлади.

1. Манба адабиёт, яъни Фитратнинг асарлари; 20-йилларда нашр қилинган тилшуносликка оид дарслик-қўлланмалар; ўша вақтда вақили матбуотда эълон қилинган тилшуносликка доир мақолалар; тил масаласига бағишланган давлат ҳужжатлари - қурултой материаллари, қарорлар ва б.

2. Назарий адабиёт - ўзбек тили фонетикаси, морфологияси, синтаксиси ҳамда имло масаларига бағишланган дарслик ва қўлланмалар, илмий тадқиқотлар.

бошқа тиллардан сўз қабул қилиш. Сўз қабул қилиш ҳақидаги Фитратнинг фикрлари. Пуризм тушунчаси ва унинг моҳияти. Пуризмнинг соъст тилшунослигидаги талқини. Унинг янгича талқини, кенг маънодаги пуризм ва тор маънодаги пуризм. Фитрат ва пуризм.

Фитрат ва ўзбек тили морфологиясининг баъзи назарий масалалари. Олимнинг “Сарф” асари ва унинг мундарижаси. Фитрат ўзбек тилидаги сўз туркумлари ҳақида. От, сифат, феъл, кўмакчи сўз. Сўз туркумларини белгилашда араб, форс, усмонли турк тилшунослиги ютуқларига, анъаналарига суянганлиги.

Фитрат от сўз туркуми ҳақида. Туб ва ясама отлар. От ясовчи қўшимчалар. Содда ва қўшма отлар. Кичрайтириш отлари. Отлардаги бирлик ва кўплик категорияси.

Фитрат “Сифатлар” ҳақида. Туб ва ясама сифатлар. Туб сифатлар - қизил, қора ва б. Ясама сифатларнинг ўзакка қўшимча қўшиш орқали ясалиши. Масалан, билимли, билимсиз, сарғимтил, сарғиш, қишги ва б. Ясама сифатларнинг турлари. Ясама сифатларни ҳосил қилувчи қўшимчалар.

Олимнинг сифатлар ҳақидаги фикрларининг ҳозирги қарашлар билан муносабати.

Фитрат сонлар ҳақида. “Сарф” асарида сонларнинг сифат сўз туркуми ичида ўрганилиши. Туб ва ясама сонлар. Сонларнинг гуруҳларга бўлиниши (улуш сон, чама сон, саналмишсиз сон, ўртоқлик сон, оширма сон). Бу фикрларнинг ҳозирги назарий қарашлар билан муносабати масаласи.

“Сарф” асарида феъл сўз туркуми ҳақида (феъл сўз туркумига оид грамматик категориялар). Бўлиш-и-бўлишсизлик, бирлик ва кўплик. Феъллардаги 3 та асосий замон - ўтган замон, ҳозирги замон, сўнгги (хеласи замон). Ҳар қайси замоннинг ўз ичида турларга бўлиниши. Сўнгги замонда буйруқ, келажак, шарт, ўтинч, кўзгатиш феъллари. Ўтган замон феълининг - кўрилган феъл, эшитилган феъл, ҳикоя феъл каби турларга бўлиниши. Фитрат кўшма феъллар ҳақида. Эса, эди, экан, эмас кўмакчи феълларининг қўлланиши. Олимнинг феъл нисбатлари ва бир феъл нисбатидан бошқа феъл нисбатлари ясаш ҳақидаги фикрлари.

Асарда олмошлар ҳақида. Кўмакчи сўзлар, яъни ёрдамчи сўз туркумлари.

3. Методологик ёки таянч адабиёт - Фитратнинг тилшуносликка оид қарашлари тадқиқ ва таҳлил қилинган адабиётлар.

“АБДУРАУФ ФИТРАТ ВА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ” ИХТИСОСЛИК КУРСИНИНГ ДАСТУРИ

Кириш. Абдурауф Фитратнинг тилшунослик фаолияти. XX аср бошларида Туркистондаги илмий-адабий, ижтимоий муҳит. Ўша даврдаги ўзбек адабий тилига умумий бир қараш. Туркчилик (пантуркизм)нинг вужудга келиши ва унинг моҳияти. “Чигатой гурунги” уюшмасининг тил масалаларини ишлаб чиқишдаги буюк хизматлари. 1921 йилда бўлиб ўтган “Тил ва имло қурултойи” ва унда қабул қилинган тил-имло соҳасидаги қарорлар. Ушбу қурултойнинг ўзбек маданияти тарихида тутган роли.

Фитратнинг тилшунослик мероси. Унинг “Тилимиз”, “Араб алифбосининг тарихи”, “Имло конференцияси муносабати ила”, “Муқаддиматул-адаб”, “Энг эски турк адабиёти намуналари” каби асарлари. Олимнинг “Сарф” ва “Наҳв” асарлари 20-йиллар ўзбек тилшунослиги фанининг ноёб намуналари ва ўтмишдаги ўлмас манбалар (ҳинд тилшунослиги, араб тилшунослиги, туркийшунослик) билан ҳозирги ўзбек тилшунослиги фани ўртасидаги мустаҳкам кўприк сифатида.

Фитрат ва имло масалалари. 20-йиллардаги имло жараёни ва унинг икки bosқичи:

- 1) араб ёзувини ислоҳ қилиш - содалаштириш даври (1919-24 й.);
- 2) араб ёзуvidан лотин алифбосига ўтиш даври (1925-29 й.).

Фитратнинг имло соҳасидаги хизматлари: а) араб ёзувини ислоҳ қилиши, содалаштириши. Араб ёзувига қўшимча белги. (графема)ларни олиб кириши; б) имло тамойилларини (принципларини) ишлаб чиқиши. Ўзбек тилшунослигидаги мавжуд имло тамойиллари ҳақида. 20-йилларда фонетик тамойилнинг етакчи ҳисоблангани. Фитрат қарашларида ҳам фонетик тамойилнинг устунлиги.

Фитрат тилнинг ички ва ташқи тараққиёт манбалари ҳақида. Ички манбалар: тилнинг ўз ички имкониятлари асосида сўз ясаш ва эскирган сўзлар (архаизм)лардан ўринли фойдаланиш; шеваларни синчиқлаб ўрганиш - “тилимизнинг соф шакллари” (Фитрат) ахтариб топиш. Ташқи манба

Белгилар. Асардаги белгилар атамасининг келишиклар атамаси билан муносабати.

Фитратнинг “Сарф” асарида илгари сурилган фикрларнинг ҳозирги замон тилшунослик фани учун илмий-амалий аҳамияти. Ўзбек тилининг назарий масаларини ҳал қилишда Фитрат фикрларининг теъисларининг алоҳида қимматга эгаллиги.

Фитрат ва ўзбек тили синтаксиси (содда гап синтаксиси) масалалари. “Наҳв” асарининг мундарижаси. “Наҳв” асаридаги синтактик атамалар ҳақида. Гапнинг таърифи. Гап бўлаклари - бош сўзлар; тўлдиригич сўзлар.

Фитратнинг кесим ҳақидаги қарашларидаги ўзига хослик. • Эганинг кесимга тобе эканлиги, яъни кесим орқали эгани аниқлаш.

“Наҳв” асаридаги тўлдиригич атамаси ҳақида. Бу атаманинг ҳозирги тўлдирувчи атамасига муносабати. Тушум тўлдиригичи, унинг белгиси. Тушум тўлдиригичининг белгили ва белгисиз қўлланиши. Бориш тўлдиригичи, унинг белгиси, ўзига хос хусусиятлари. Чиқиш тўлдиригичи, ўрун тўлдиригичи, чоғ тўлдиригичи, биргалик тўлдиригичи, нечунлик тўлдиригичи, нечуклик (ҳол) тўлдиригичи. Уларнинг белгилари, ўзига хос хусусиятлари. “Наҳв” асаридаги тўлдиригич сўзларининг иккинчи даражали бўлаклар билан ҳамда шаклий-вазифавий талқиндаги кенгайтирувчи (сўз кенгайтирувчиси, гап кенгайтирувчиси) атамалари билан муносабати масаласи.

Фитрат феъл, от, сифат туркумига оид сўзларнинг синтактик вазифаси ҳақида. Олимнинг бу соҳадаги фикрларининг ҳозирги тилшуносликдаги назариялар билан мос келиши.

“Наҳв” асарида бир тармбли гапларнинг айрим турлари ҳақидаги баъзи фикрлар.

Келишганлик атамаси ва бу синтактик ҳодисанинг моҳияти.

Келишганлик - эга ва кесим ўртасидаги шахс ва сонда мослашув. Бу атаманинг мослашув, мувофиқлашув каби атамалар билан муносабати масаласи.

Фитрат ўзбек тилидаги гап турлари ҳақида. Тугал гап, унинг ўзига хос белгилари. Экинч гап ва унинг ўзига хос белгилари. Сўраш гапи ва унинг иккита тури: а) оддий сўраш гапи; б) сўровли тониш гапи. Уларнинг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатлари. Асардаги тилак гапи атамаси ва бу хил гапларнинг асосий белгилари. Қайғуришчи гап, киноя гап, кучайтма гап,

ундашли гап, шартли гап, тескари шартли гап. Фитратнинг бу хил гаплар ҳақидаги фикрлари ва бу фикрларнинг ҳозирги ўзбек тили синтаксисидаги мавжуд назариялардан фарқли ва ўхшаш томонлари.

Олимнинг кириш сўз ҳақидаги айтган фикрлари ва уларни кейинги тилшуносликда қилинган ишлар (кириш сўзлар, киритма сўзлар) билан боғлаш.

“Наҳв” асарининг ўзбек тили синтаксиси тараққиёти учун тарихий аҳамияти. Асардаги синтактик категориялар, синтактик атамалар ва б.

Фитратнинг стилистикаси оид фикрлари. Бадиий асар тили, услуб, “услубда софлик” ҳақидаги қарашларининг ҳозирги фан нуқгани назардан илмий ҳамда амалий қиммати. Адабий тилда сўз қўллаш билан бадиий услубда сўз қўллаш меъёрларининг фарқланиши ҳақида.

Олимнинг тил тарихи фани учун жуда катта аҳамият касб этувчи қарашлари. “Энг эски турк алабиёти намуналари” асарининг лингвистик (тилшунослик) нуқтаи назардан аҳамияти. Асардаги айрим сўзларнинг морфологик таҳлили. Сўзларнинг этимологик келиб чиқиши ҳақидаги муҳим фикрлар. Асарда олим томонидан қадимги туркий сўзларнинг ўзбекчага (чингизийчага) ағдарилиши.

Фитрат ижодида тил ва адабиётнинг муштарақлиги. Унинг умумфилологик йўналишдаги ишлари ҳамда хизматлари.

Фитратнинг тилшуносликка оид тадқиқотларида метод ва методология масаласи. Унинг тадқиқ усуллари ҳақида.

Хулоса. Фитрат тилшунослик меросининг ўзига хос томонлари ва бош хусусияти (ўзбек тилини туркий тилларнинг бир қисми сифатида тадқиқ қилиш ва ўзбек тили қондаларини яратишда тилнинг миллий хусусиятларини асосий мезон қилиб олиш). Фитрат - ҳозирги ўзбек тилшунослигининг асосчиларидан бири эканлиги, унинг ўзбек тилшунослиги тарихида тугган рили.

К И Р И Ш

“Фитрат ва ўзбек тилшунослиги” ихтисос курсини бошловчида оқидин А.Фитратнинг ҳаёти ва ижодига оид муҳим воқеалар қайд қилинади. Шу билан бирга, талабаларда Фитрат яшаган даврда Туркистондаги ижтимоий-сиёсий вазият, адабий тил атрофидаги баҳс-мунозаралар, пантуркизм оқими, унинг моҳияти, вужудга келиш сабаблари ва 20-йиллардаги тил сиёсати ҳақида умумий маълумот берилди. Фитратнинг тилшуносликка оид ҳамда баъзи умумфилологик йўналишдаги ишларининг умумий рўйхати тавсия қилинади.

Уша давр тилшунослиги ҳақида яхлит тасаввур уйғотиш учун қўшимча ад: биётлар берилди (булар 20-йилларда нашр қилинган тилшуносликка оид дарслик, қўлланмалар ва вақтда мавжуд материалларни ўз ичига олади). Ушбу вазифалар бажарилгандан кейин олимнинг тилшунослик фаолиятини ўрганишга киришилади.

Талабаларга дастлаб Фитратнинг ўзбек тилшунослиги тарихида тутган роли ҳақида умумий маълумот берилди.

А.Фитратнинг тилшунослик фаолиятида иккита муҳим томонни ажратиб ўрганиш ва тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқ кўринади: а) олимнинг илмий назарий қарашлари; б) унинг тилшунослик соҳасидаги амалий фаолияти.

Абдурауф Фитрат ҳозирги ўзбек тилшунослиги фанининг асосчиларидан биридир. У тилшуносликнинг турли масалаларига бағишланган қатор тадқиқотларида ўзбек тилининг қатор илмий-назарий масалаларини ишлаб чиқди...

Фитратнинг ўзбек миллий ёзуви, имлоси ва алифбоси борасидаги хизматлари бу олимнинг ўзбек тилшунослиги тарихида тутган ўрнига оққол кўрсатади. У араб ёзувини ислоҳ қилди, миллийлаштирди; араб ёзувида ўзбек тилининг ўзгача хос товушларини ифодалаш йўллариини излаб топди. Булардан ташқари, Фитрат имловий асосларни белгилашда, имло тамойилларини ишлаб чиқишда кўп вақт ишлар қилди.

А.Фитратнинг ўзбек тилшунослиги тарихида энг катта хизматлардан яна бири унинг ўзбек тили миллий грамматикасига асос солганлигидир. 20-йилларда ўзбек тилига доир асарлар жуда озчиликни ташкил қилар эди. Уша вақтда мактабларда она тили сифатида усмонли турк тили ўргатила бошлаган ва тилимиз грамматикаси ҳам уша тил грамматикаси таъсирида қолган эди. Ана шундай шароитда А.Фитрат тилимизнинг ўз табиатидан, ўзига хос қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда миллий грамматика яратди.

Ҳозирги ўзбек тилшунослиги фани асримизнинг 20-йилларида вужудга келган бўлиб, унга А.Фитрат ва унинг замондошлари Элбек, Мунаввар Қори, Каюм Рамазон, Ғози Олим, Ш.Зуннунлар тамал тошини қўйган эдилар. Улар томонидан ёзиб қолдирилган ноёб асарлар ҳозирги тилшунослигимизнинг сарчашмаларидир.

Тилнинг ривожланиш йўллари ҳақидаги олимнинг фикрлари бугунги фан учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга. У 3 та нарсага алоҳида тўхталади: янги сўз ясаш, бошқа тиллардан сўз қабул қилиш, эскирган сўزلардан (архаизмлардан) ўринли фойдаланиш.

Фитратнинг ўзбек тилининг товуш қурилиши - унли ва ундомлар тизими, ўзбек тили, умумий туркий тиллардаги фонетик қонуниятлар тўғрисидаги илмий-назарий қарашлари ҳанузгача ўз қимматини йўқотмаган.

Фитратнинг тилшунослик мероси тил тарихи фани учун ҳам қимматли материаллар беради. “Энг эски турк адабиёти намуналари”, “Араб алифбосининг тарихи”, “Муқаддимагул-адаб” каби асарларида тарихий грамматикага, ёзув тарихига оид фикрлар ва вақт ўтиши билан тилда юз берадиган товуш ўзгаришлари ҳақида муҳим маълумотлар учрайди.

А.Фитрат ўзбек тилининг стилстик меъёрлари ҳақида ҳам муҳим фикрларни ялғари суради. “Адабиёт қондилари”да Фитрат шундай дейди: “Услубда софлик сўз тузушда, гап тузушда ётчилик кўрсатмаслик, асарда ёт сўзлар ё эски онглашилмас сўزلарни киргизмаслик, ёт тилларнинг наҳаи қондаларига қараб гап тузмасликдир”. Бу ерда Фитрат унга муҳим нарсага эътиборимизни жалб қилади: 1) асарда ёт сўزلарни ишлатмаслик, улар ўрнида соф ўзбекча (ёки туркийча) сўزلарни қўллаш; 2) эскирган (ҳозирги китебхон учун тушунарсиз) сўزلарни қўлламаслик; 3) асарда бошқа тилларнинг синтактик қонуниятлари асосида гап тузмаслик. Олимнинг бу

фикрлари ўзбек тили стилистикаси (услубияти) учун бугун ҳам ниҳоятда аҳамиятлидир.

Фитратнинг тилшунослик мероси ўзбек тили пунктуацияси, унинг тарихи учун муҳим аҳамиятга эга. “Наҳв” асаридида олим ўнта тинини белгиси ҳақида маълумот беради. Унинг бу борадаги фикрлари ҳозирги ўзбек тилшунослигидаги мавжуд қарашлар билан деярли бир хилдир.

Юқоридагилардан кўринадики, А.Фитрат тилшуносликнинг барча назарий масалалари билан жиддий шуғулланган катта олимдир.

Фитратнинг тилшунос сифатидаги амалий фаолияти ҳақида гап кетганда қуйидаги масалаларга аҳамият берилади. Фитрат 1918-19 йилларда Тошкент дорилмуаллимнида она тилидан дарс беради. 1923-24 йилларда Москва Лазеревлар Шарқ тиллари институти, 1927-29 йилларда Самарқанд дорилмуаллимнида ўзбек тилидан маърузалар ўқийди. Бундан ташқари, у ўша давр илмий муҳитида, яъни тил ва имло масалалари атрофида бўлиб ўтган қизғин мунозараларда ҳам жиддий қатнашган. Олимнинг ушбу фаолияти “Чинтой гуруҳи” ташкилотининг фаолияти билан ҳамбарчас боғлиқдир. “Чинтой гуруҳи” уюшмасининг ташкилотчиларидан бири А.Фитрат эди. Бу уюшма ўзбек халқи маданияти тарихида жуда муҳим роль ўйнади. Уюшма аъзолари адабий меросимизни тўплаб, нашр қилдиридилар, мектаблар учун дарслик ва қўлланмалар туздилар. Бундан ташқари, улар тил ва имло масалалари билан жиддий шуғулландилар.

1921 йил январ ойида уюшма аъзолари ташкилотчилигида Тил ва имло қурултоғи бўлиб ўтди. Қурултоғда Фитрат адабиёт ва тил масаласи ҳақида нусخ сўзлаб, муҳим фикрларини талғу суртиш билан бирга, имло эътиборини солоҳи ҳақида амалий тавсиялар билан чиқди.

Ушбу марку бўйича талабаларга қуйидаги адабиётларни назар қилиш мумкин:

1. Болтабоев Х. Номашум Фитрат. “Ёшлик”, 1990, 4-сон.
2. Болтабоев Х. Абдурауф Фитрат. Т., 1992 йил.
3. Шарафиддинов О. Абдурауф Фитрат. “Ёшлик”, 1990 йил, 5-сон.
4. Қосимов Б. Фитрат. “Шарқ юлдузи”, 1992 йил. 10-сон.
5. Қурбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси. ҚДА, Т. 1991 йил.
6. Қурбонова М. Фитрат - тилшунос. Т., 1996 йил.

ФИТРАТ ВА ИМЛО МАСАЛАЛАРИ

* 2 *

Бу мавзуни бошлашдан олдин талабаларга имло, ёзув, алифбо ҳақида, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида қисқача изоҳ берилади. Фитрат ва имло масалалари ҳақида тўхталар эканмиз, биз имло тамойиллари (принциплари) деган тушунчага дуч келамиз. Тажрибамиздан аёнки, юқори курс талабалари ҳам имло тамойиллари ҳақида умумий маълумотга эга эмас. Бунинг сабаби бу хил масалалар “Ҳозирги замон ўзбек тили” предметига кирувчи бўлимларда ҳам ва бошқа тилшуносликка оид предметларда (тилшуносликка кириш, умумий тилшунослик, тил тарихи ва б.) ҳам эътибордан четда қолиб келзётганлигидир. Шунинг назарда тутиб, талабаларга ўзбек тилининг имло тамойиллари ҳақида маълумот берилади. Булар қуйидагилар: 1. Фонетик тамойил. 2. Морфологик тамойил. 3. Тарихий-анъанавий тамойил. 4. Этимологик ёки график тамойил. 5. Дифференциация тамойили.

1. Фонетик тамойилга кўра сўз ва қўшимчалар жонли нутқда қандай талаффуз этилса, ёзувда ҳам шундай ёзилади. Ёзувнинг фонетик тамойили адабий меъёр доирасидаги, адабий талаффуз меъёридаги ҳолатларга таянади. Мисол: бағир-бағрим, ўғил-ўғлим, айбла+в=айблов каби.

2. Морфологик тамойилга кўра тилдаги бир қатор сўзлар ва морфемалар имлоси уларнинг амалдаги барча талаффуз хусусиятларига кўра эмас, балки бу сўзлар учун меъёр деб танланган шаклига мувофиқ ёзилади. Мисол: баланд эшитилади, баланд ёзилади.

3. Тарихий-анъанавий тамойил. Сўзлар тарихда (олдиндан) қандай ёзилган бўлса, шу ҳолича ёзилади. Мисол: арабча айн ўзбек тилида ѐ айриш белгиси билан ёзилади.

4. Этимологик ёки график тамойил. Бу тамойил ўзлашма сўзларни, бу сўзлар манба тилда қандай шаклда ёзилса, қабул қилувчи тилда ҳам ўша шаклда ёзишни талаб қилади. Мисол: алпинис-алпинист каби.

5. Дифференциация тамойили. Бу тамойилга кўра таълифузи яъни ёки ўзро ўхшаш сўзларни ёзувда фарқлаш учун қўшимча ҳарф ёки белги қўйилади. Мисол: урғу ёрдамида комил (етук) - Кўмил (исм) каби

Имло тамойиллари ҳақидаги масалани ҳал қилиб олган, Фитратнинг имло соҳасида илгари сўрган фикрлари таҳлил қилинади.

Абдурауф Фитратнинг ўзбек миллий ёзуви, имлоси ва алифбосининг борасидаги хизматлари ҳам унинг ўзбек тилшунослиги тарихидаги тўғри ўрнини яққол кўрсатади. Унинг бу борадаги хизматлари икки нарсада: араб ёзувини ислоҳ қилишда - миллийлаштиришда ва имло тамойилларини ишлаб чиқишда аниқ кўринади.

Юқорида айтганимиздек, 1921 йил январ ойида бўлиб ўтган Тил ва имло курултойида Фитрат имло ҳақида нутқ сўзлайди. У ушбу нутқида араб алифбосининг ўзбек тили нуқтаи назаридан номумкамал эканлигини мисоллар билан исботлайди ва мазкур алифбодини қийин ва чалқаш ҳолатлардан қутулиш йўллари ҳақида таклифлар киритади. Фитрат араб алифбоси ҳақида шундай дейди: “Бугун миллатлар ёзувини ўқимогоҳ маънони англайа олмайлар, маънони англамоқ учун ёзувни ўқийлар. Биз эсак маънони англайа олмасак ёзувини ўқийа олмаймиз”¹.

Фитратнинг фикрича, араб алифбосидаги мураккабликлар куйидагилардан иборат: а) ҳаракалар етишмаслиги, яъни унли товушларни ифодалаш учун белгилар етишмаслиги; б) ҳаракалар билан ҳарфнинг бир шаклдалиги, яъни айрим унли ва ундошлар шаклининг фарқланмаслиги; в) ҳар бир ҳарфнинг тўрт шаклда бўлиши.

Кўриняптики, олимнинг бу борадаги фикрлари жуда асослидир. Юқоридаги камчиликлар, Фитрат таъкидлаганидек, ўқувчиларнинг савод чиқаришида, яъни маориф ишида катта қийинчиликларга сабаб бўларди. Ушбу жиҳатларни кўзда тутиб Фитрат: “Бошқа элларнинг йозув ва алифболарида кўрилган тартиб, интизом, қулайлик бизни йозувимизда бизни алифбومизда йўқ.

Бошқаларнинг алифболари, йозувлари тартибли, интизомли, қулай. Бизники тартибсиз, бузуқ ҳам қийин!”² - дейди.

¹ Имло ҳақида биринчи кенгаш ўлтириши. “Қизил Байроқ”, 1921, 1 январ.

² Имло ҳақида биринчи кенгаш ўлтириши. “Қизил Байроқ”, 1921, 1 январ.

Араб ёзувидаги мавжуд қиинчиликлардан қутулмоқ учун Абдурауф Фитрат мазкур алифбони ислоҳ қилиш - соддалаштириш керак, деган фикрга келади. Фақат ислоҳ қилиш натижасидагина араб ёзувини ўзбек тилининг миллий табиатига яқиндаштириш мумкин эди. Фитрат Тил ва имло қурултоида араб ёзувининг ислоҳи учун қуйидаги таклифларни илгари суради.

Биринчи навбатда у араб алифбосига унли ҳарфлар учун етарли белгилар қабул қилиш, яъни араб ёзувида олтига (о, а, у, ў, и э) унли бўлиши керак, деб таклиф қилади.

Ундан кейин араб алифбосига унли ва ундошлар учун алоҳида шакл-белги қабул қилиш кераклигини айтади. Маълумки, араб ёзувида баъзи унли ва ундошлар битта белги орқали ифодаланарди. Мисол: *و* - вов белгиси *و* ундоши билан бирга *و*, *و* унли товушларни ҳам ифодалаган. Агарда, Фитрат айтганидек, унли ва ундош товушлар алоҳида шакл билан ифодаланса, юқоридаги ўхшашликка чек қўйиларди.

Фитрат *و* - вов белгисининг қачон унли товушни, қачон ундош товушни (*و* ни) ифодалашини фарқлаш мақсадида бу белгини икки кўринишда ёзишни таклиф қилди: 1-кўриниши *و* ва *و* унлисини ифодаларди; 2-кўриниши эса *و* ундошини ифодаларди.

Фитрат *ا* - алиф ҳарфининг ишлатилишида ҳам юқоридагидек йўл тутди. Шу тариқа Фитрат араб алифбосида ўзбек тилида жуда фаол (актив) бўлган унли товушларни ўзига хос тарзда ифодалашга муваффақ бўлди. Натижада араб ёзуви маълум маънода миллийлаштирилди. Олимнинг бу хизматлари савод чиқариш жараёнида, маориф ва матбаа ишида қулайликлар яратди.

Абдурауф Фитратнинг алифбо ва имло борасидаги хизматлари ҳақида гап кетганда, у томондан илгари сурилган имло тамойилларига алоҳида тўхталмоқ лозимдир. Фитрат имло қоидашарини яратар экан, асосан фонетик тамойилга асосланади. Маълумки, фонетик тамойилга кўра суз ва аффикслар қандай талаффуз этилса, ёзувда ҳам шундай ёзилади¹.

Фитрат 1921 йилги Тил ва имло қурултоида "тилимиздаги араб сўзлари ҳам шу олти қўғи билан ёзилсин", деб таклиф қилади². Бундан

¹ А.А.Нечел, К.Назирова. Ўзбек тили маълумотномаси, Тошкент, 1952, 35-бет.

² Тошкентдаги биринчи имло кенгаши ўтказилган "Қаҳри Гайроқ", 1921, 5 январь.

к, инадики, Фитрат арабча сўзларни талаффузга кўра ёзишни, ушли товушларнинг ёзувда тўлиқ ифодаланишини талаб қиляпти. Шундай ёзилса, талаффуз ва имло бирлиги сақланади, саводхонлик даражаси яхшиланади.

Фитрат фақат араб сўзларни эмас, балки бошқа тиллардан қабул қилинган барча сўзларни фонетик тамойил асосида ёзишни таклиф қилади. Фитрат ушбу таклифи билан олинма сўзларни тилимизнинг миллий табиатига, ички қонуниятларига бўйсундиришни таклиф қиляпти. Фитрат томонидан илгари сурилган таклиф ўзбек тили учун муҳим аҳамиятга эга эди.

Шундай қилиб, Фитрат доимо фонетик тамойилни *қўллаб-қувватлаган. Унинг замондоши Элбек ҳам шу фикрда эди. У “Ёзув йўллари” асарида қуйидагиларни ёзади: “Тилимиз орасига қотиниб қолгон йот сўзларни йозгон чоғимизда бутунлай ўз товушларимиз билан йозмоғимиз керакдир. Йолғиз сўзларнинг қалинлик ва ингичкаликларида мумкин бўлгон қадар қоида билан йозиб, мумкин бўлмағонларин эшитилганча йозмоққа тўғри келади”¹.

Фитратнинг имло тамойиллари тарихий-анъанавий тамойилга мос келмайди. Мазкур тамойилга кўра сўзларнинг қадимги шакли ҳозирги талаффузга мос келмаса-да, тарихий шаклда ёзилади. Фитрат эса арабча сўзларни аслича эмас, балки ўзбек тилининг ички қонуниятларига мослаштириб ёзишни таклиф қилади. Олимнинг фикрича, арабча сўзларга ундослар билан бир қаторда унлилар ҳам ёзилиши ҳамда бу сўзлар сингармонизмнинг бир кўрinishи бўлган қалинлик ва ингичкалик қондасига бўйсундирилиши керак. Арабча сўзларни бу тарзда ёзиш бундай сўзларни тарихий шаклидан узоқлаштиради. Демак, бу қоида тарихий-анъанавий тамойилга, этимологик ёки график тамойилга зиддир.

А.Фитратнинг имло тамойиллари адабий тилнинг оғзаки шакли билан ёзма шаклини яқинлаштиришга, саводхонлик даражасини яхшилашга хизмат қиляди. У ўзининг тилшунослик фаолиятида доимо имло қондаларининг мукамал бўлиши учун курашди. Олимнинг “Имло конференцияси муносабати ила” мақоласи бевосита имловий асосларни аниқ ва тўғри

1. Элбек: Ёзув йўллари. Тошкент, 1921 йил, 29-б. т.

белгилаш масаласи ҳақида бўлиб, бу мақолада Фитрат тилимиздаги сўзларни лаб оҳанги, товуш оҳанги қондасига имкони қадар бўйсундиришни, бўйсунмаган сўзларни эса аниқ белгилаб олишни таклиф қилади. Фитрат бу ҳақда шундай дейди: “Эмди ”маили бир қисми мустасно сўзлар экан” деб бу мустасноларнинг чегараси ни тайин қилмай ўтириш билан бўлмайди. Бу имломизда анархия бўлади. Ҳар ким истаган сўзини қоида боғлаб, истамаганини мустаснога чиқариб беради. Шунинг учун бу мустасноларнинг чегарасини белгилаш имломизнинг бирлиги учун лозим”¹.

Демак, А.Фитрат 20-йиллардаги имло жараёнида фаол иштирок этган, ўша даврда алифбо ва имло масалаларини ҳал қилишда сезиларли ҳисса қўшган.

Ушбу мавзу бўйича талабаларга тубандаги адабиётлар таъсия қилинади

1. Уйғур С. Биздаги ҳарф ислоҳи тарихига бир назар, “Маориф ва ўқитувчи”, 1926 йил, 4-сон.
2. 1921 йил Тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. Т., 1922, 35-42 бетлар.
3. Фитрат. Имло конференцияси муносабати ила. “Маориф ва ўқитувчи”, 1928 йил, 3-сон.
4. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Т., 1927.
5. Фитрат. Араб алифбосининг тарихи. “Ўқитувчилар газетаси”, 1991, 4 апрел.
6. Қурбонова М. Фитрат - тилшунос. Т., 1996, 19-22 бетлар.

¹ Фитрат. Имло конференцияси муносабати ила. “Маориф ва ўқитувчи”, 1928 йил, 3-сон.

ФИТРАТНИНГ ФОНЕТИКАГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

Фонетика ҳақида қясқача маълумот берилгач, Фитратнинг бу соҳага оид фикрлари таҳлил қилинади. Олим “Сарф” асариди ўзбек тилининг товуш қурилиши ҳақида муҳим фикрларни илгари суради. У олтига унли (у, ў, о, а, и, э) ва уларнинг тил олди, тил орқа вариантларини кўрсатади. Ундош товушлардан эса 23 тасини кўрсатади. Бу товушлар орасида ҳозирги ундошлар тизимига (кирилл алифбосига) кирмаган белгилар (яг) бор.

Фитрат қўллаган атамалар ҳозиргилардан озгина фарқ қилсади. Унли товушларга нисбатан айнан ушбу атамани қўллаган бўлса, ушбуларга нисбатан унсиз атамасини қўллайди. Бизнингча, олим қўялаган атама маъқулроққа ўхшайди. Чунки ундош сўзининг асл маъноси бонқачароқ. (қайсидир маънода унлига ёлдош, ҳамроҳ деган маъмул ангилашилади) Унсиз деганда эса овозсиз (унсиз) фақат шовқиндан иборат товушлар тушунилади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, 20-йилларда кўпгина тилшунослар жумладан, Фитрат ҳам товушлиқ ва товушлиқ чўзғилар деган атамаларни ҳам ишлатишган (товуш - ундош, товушлиқ чўзғи - унли). Бу атамалар ҳам маълум даражада ҳодисанинг моҳиятига тўғри келади. Чунки ундош олдинги товушдан иборат бўлса, унли чўзиқ товушдан иборат. Ушбу атамаларни қўллашда ўша давр тилшунослари товушлардаги чўзиқ ва қисқаликни асос қилиб олганлар.

Олимнинг ўзбек тили товуш тизими ҳақидаги фикрлари ўзлаштирилгач, Фитрат таъкидлаган айрим фонетик қонуниятларга тўхталинади. Фитрат “Сарф” китобида товуш тушиши, товуш ўзгариши ҳақида гапиради. У айтган фикрлар ҳозирги тилшуносликдаги қарашларга айнан тўғри келади. Ушбу асарда йўғонлик ва ингичкалик ҳодиселару ҳақида ҳам фикрлар учрайдики, бу қонуният тилимизда бир неча юз йиллардан бери амал қилиб келган. М.Кошғарий “Девону луғотит турк” асарининг “Қоидалар, феълларнинг тусланиши ва сифатлар баёни ҳамда қиссаланш ўринлари” деган бобида ушбу қонуниятга алоҳида эътибор берилди¹.

Фитрат лаб оҳанги атамасини ҳам қўллайдики, бу ўшакла тил олди унлиси келса, қўшимчанинг ҳам тил олди унлиси қатнашган вариантнинг

¹ Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик, 2-том, Т.,Фан,1961, 39-44 бетлар.

қўллаш демакдир. Мисол: а) югур+мак (тил олди унлилари қатнашган); б) ўқи+мок (тил орқа унлилари қатнашган).

Бу қонуниятлар 20-йилларда адабий меъёр сифатида тан олинган, шундан келиб чиқиб Фитрат ўз асарларида бу ҳодисаларга алоҳида аҳамият берган.

Талабаларнинг маъқур масала юзасидан олган билимларини янада бойитиш мақсадида қуйидаги адабиётлар тавсия қилинади:

1. Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка, Т., 1948, стр.21.
2. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик, 2-том, Т., 1961, 39-74 бетлар.
3. Фитрат. Сарф. Самарқанд- Тошкент, 1930, 6-9 бетлар.
4. Фитрат. Имло конференцияси муносабати ила. “Маориф ва ўқутғувчи”, 1928 йил, 3-сон.
5. Қурбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси. ҚДА, Т., 1993.

ФИТРАТ ВА ТИЛ ТАРАҚҚИЁТИ

Бу мавзу тил тараққиёти деган тушунчани таҳлил қилиш ҳамда тилга ижтимоий ҳодиса деб баҳо бериш билан бошланади. Сўнгра тилларнинг тараққий қилишида ички ва ташқи манбаларнинг роли қайд қилинади. (Ички ва ташқи манбалар талабаларнинг ёдларига туширилади). Кейин эса Фитратнинг ушбу масалага муносабати очиб берилади.

Олимнинг тилшуносликка оид тадқиқотларига назар ташласак, тилнинг тараққиёт қонуномларини тўғри англаганига гувоҳ бўлаемиз. Бу масала, айниқса, унинг “Адабиёт қондалари” китебида аниқ-равшан ҳал қилиб берилган. Фитратнинг фикрича, миллий тилларни ривожлантиришнинг бош омили ҳар бир тилнинг ўз имкониятлари асосида янги сўз ясашидир. Ижтимоий ҳаётда вужудга келган янги тушунчалар имкон қадар миллий тилнинг ўз унсурлари билан ифодаланиши керак. Янги тушунчалар ҳосил бўлар экан, уларни ифодаловчи янги сўзлар, янги шакллар излаб топилса, тилларни ана шу тарзда бойитиш энг тўғри йўлдир. Тилнинг миллий табиатидан келиб чиққан ҳолда аслаган, ўша тилнинг ички қонуниятларига

тўла мос келадиган бундай янги ясама сўзлар тилнинг софлигини, миллийлигини сақлашга хизмат қилади.

Тилларни ривожлантиришнинг яна бир йўли шуки, миллий тилнинг ўз имкониятлари орқали янги тушунчани ифодалашнинг иложи бўлмаса, бошқа тиллардан сўз олиш зарур. (Сўз қабул қилиш меъёрлари ҳақида ҳам Фитрат ибратли фикрларни илгари суради). Шу тарзда ўзлаштириш миллий тилларнинг ривожига хизмат қилади. Ўзлашган сўз мазкур тилнинг миллий табиатига - товушлар тизимига, грамматик қонуниятларига иложи борича мослаштирилиши зарур. Шу ўринда Фитрат айтган “Сарф қондалари” атамасини мисол қилиб келтириш ўринлидир. Олим “қавоид сарфия” бирикмасини шу тарзда қўллашни тавсия қилади. Юқоридати мисолда лексик ўзгариш юз бермаган бўлса ҳам, бирикмада морфологик ва синтактик ўзгариш юз берди. Бошқачароқ қилиб айтсак, бирикма морфологик ва синтактик жиҳатдан ўзбекчаланштирилди, тилимиз қонуниятларига бўйсундирилди.

Кейинги масала-унутилиб кетган, яъни архаик сўزلардан унумли ва ўринли фойдаланишдир. Арханзмлардан шу тарзда фойдаланиш миллий тилларнинг тараққиётига хизмат қилади. Бу нарса миллий тилнинг ўз ички манбалари ҳисобига ривожланишини таъминлаш билан ниҳоятда аҳамиятлидир. Эскирган сўزلардан фойдаланиш тилимизга икки томонлама фойда келтиради: биринчидан, туркий сўзлар ҳисобига (яғар архаик келиб чиқиши жиҳатидан соф туркий бўлса) тилимизнинг ўзига ҳосилиги, миллийлиги сақланади, иккинчидан, ҳозирги ўзбек адабий тили билан эски ўзбек тилини бир-бирига яқинлаштиради, улар ўргасидаги тафовутни камайтиради.

Ҳозирги фанда адабий тил шева ва диалектларидан сўз олиш ҳисобига ҳам бўйиб бориши эътироф этилади. Фитрат ҳам халқ жонли тилига, халқ оғзаки ижоди намуналарига алоҳида эътибор берган.

Демак, Фитрат тилнинг табиий тараққиёт йулларини тўғри англайди ва унинг ички ва ташқи манбаларини тўғри кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Фитрат. Тилимиз. “Иштирокиюн”, 1919 йил, 132-сон.
2. Фитрат. Адабиёт қондалари. Самарқанд-Тошкент, 1927 йил.
3. Фитрат. Имло конференцияси муносабати ила. “Маориф ва ўқутувчи”, 1929 йил, 3-сон.
4. Фитрат. Сарф. Самарқанд-Тошкент, 1930 йил, 4-7 бетлар.
5. Курбонова М. Фитрат тил тараққиёти ҳақида. “Туркистон”, 1996 йил, 6 ноябр.
6. Курбонова М. Фитрат - тилшунос. Т., Университет, 1996 йил, 23-28 бетлар.

ФИТРАТ ВА ПУРИЗМ

Бу масалани ҳал қилишдан олдин пуризм тушунчаси ҳақида талабаларга атрофлича маълумот бериш зарур. Чунки пуризм кўпчилик учун мавҳумроқ бир тушунчадир. Бунинг сабаби бу оқимнинг моҳиятида эмас, балки унинг турлича, аниқроғи, бир ёқлама талқин қилинишидадир.

“Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати”да пуризмга нисбатан одилроқ таъриф берилади: “Пуризм тилнинг софлигини сақлашга уриниш, унда юз берадиган ҳар қандай янгиликларга, чет тиллардан сўз ўзлаштиришга қарши чиқиш”. Бу ердаги “тилдаги ҳар қандай янгиликларга қарши чиқиш” деган фикрга қўшилиб бўлмайди, бу каби қараш пуризмнинг асл моҳиятини тушунишни хиралаштиради.

Таниқли туркийшунос А.К.Боровков 1940 йилда эълон қилинган “1905-1917 йилларда ўзбек адабий тили” деган асарида пуризмга бутунлай реакцион оқим сифатида баҳо беради. У бу оқимни “ўзбек буржуа миллатчилари мафкурасининг тилдаги акси” дея талқин қилади. Боровков ўша давр мафкурасидан келиб чиққан ҳолда тўғри баҳо берган эди. Чунки у айтган “буржуа миллатчилари” ўзбек халқининг эркесвар, миллатпарвар фарзандлари эди. Пуризм ҳам ана шундай инсонларгагина хос бўлган бир кайфият ва тушунчадир.

Пуризм муайян тарихий шароитда ҳар бир тилда вужудга келиши мумкин. Аниқроқ қилиб айтсак, бир тилнинг товушлар тизимида, лексик таркибида, синтактик қурилишида бегона тилларнинг унсурлари кўпайиб кетиши, яъни бошқа тилларнинг тазйиқи пайдо бўлиши мумкин. Ана шундай вазиятда тил тозалигини, миллийлигини сақлаш учун ҳаракат, яъни пуризм вужудга келади. XX аср бошларида ўзбек тилида ана шундай ҳолиса юз берди. Бу даврдаги ўзбек тилида арабча, форсча сўзлар билан бирга усмонли турк ва татар тилларининг элементлари катта фоизни ташкил қиларди. Ачинарли томони шундаки, туркий тилларнинг бир қисми бўлган усмонли турк тили мактабларда она тили сифатида ўрнатила бошлайди, ўзбек тилининг назарий қоидалари ҳам усмонли турк тилининг назариясига мослаштирила бошлайди. Шундай тарихий шароитда ўзбек тилини бошқа тилларнинг тазйиқидан ҳимоя қилиш жуда зарур эди. Ушбу тарихий зарурат пуризмни вужудга келтирди. Бу ҳаракат “Чигатой гурунги” ташкилотининг фаолияти билан узвий боғлиқ эди. Бу уюшма аъзолари ўзбек халқининг ўз миллий адабиёти ва миллий тили бўлиши учун фаол курашди. Улар “Девону луғотит турк”дан ва ундан ҳам аввалроқ бошланган ўзбек адабиёти ва тилининг XX асрда ҳам олдингидек алоҳида адабиёт ва тил сифатида яшаб қолиши учун қайғурдилар. Бу даврда умумтурк тили ва адабиёти яратиш учун кураш давом этарди. Шунини таъкидлаш жоизки, баъзи зиёлилар умумтурк тили ва адабиёти деганда усмонли турк тили ва адабиётини назарда тутар эдилар. Фитрат умумтурк тили яратиш, туркий халқларни бирлаштириш гоёсига қўшилган ҳолда юқоридаги қарашларга қарши чиқди. “Энди биз чин тилимизга етмак учун шевадан бирисини йўқ қилмоқ керак эмас. Балки учови (ўзбекча, усмонлича, татарча - таъкид бизники) бирга етишмоғи керак. Бу уч шевадан ёт сўзларни (арабча, порсийга, русча) чиқарсак буюк идеялимиз бўлган “турклик”ка етишамиз. Шунинг учун бу учовининг яшаши керакдир”.¹

Кўринадики, Фитрат туркий тиллардан, жумладан, ўзбек тилидан ёт сўз ва шаклларни чиқариб ташлашни таклиф қиляпти. Сабаби, биринчидан, бутунлай бошқа тил гуруҳига мансуб тиллар (араб, форс, рус)да оид сўз ва шакллар туркий тилларда кескин кўпайиб кетганлиги бўлса, иккинчидан, ўзбек тилига усмонли турк ва татар тили унсурларининг кириб кела

¹ 1921-йил Тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари Тошкент, 1922, 37-бет

бошлагани эди. Шундай шароитда Фитрат ўзбек тилининг софлигини, миллийлигини сақлаб қолиш учун тилимизни ўзлашган сўзлардан тозалаш кераклигини тушуниб етди. Назаримизда ўша пайтда тилимиз миллий хусусиятларини асраб қолишнинг ўзга йўли йўқ эди. Фитратнинг бу ҳаракатлари заминда ўзбек тилини бошқа тилларнинг тазйиқидан ҳимоя қилиш фикри ётади. Фитрат пуриزمи тилларнинг ўзаро алоқасига эмас, тилларнинг бир-бирига тазйиқига қаршидир!

А.Фитрат бутун умри давомида ўзбек тилининг софлиги учун курашди, уни бошқа тилларнинг тазйиқидан ҳимоя қилди. Бу борада у ўзбек халқининг буюк мутафаккири Алишер Навойдан кейин иккинчи ўринда туради. Фитратнинг тилимиз ҳақидаги орзу-армонлари Ҳазрат Навоийнинг фикрлари билан ҳамоҳанг. Фитрат ўзбек тилининг сўз бойлиги, сўз ясан имкониятлари, грамматик қоидалари тугаллиги жиҳатидан бошқа тиллардан қолишмаслигини кўп таъкидлайди.

Хуллас, Фитрат пуриزمи ўзбек тилининг миллийлигига хизмат қилади, тилларнинг ижтимоий алоқасини (бошқа тиллардан сўз қабул қилиш) инкор қилмайди ва ҳеч бир тилни камситмайди. Зеро, Фитратнинг ўзи “Бизнинг ҳеч бир тилга хусуматимиз йўқ”, деган эди.

Пуризмнинг моҳиятини тўлароқ ифодалаш учун, бизнингча, уни қуйидагича талқин қилиш мақсадга мувофиқ: тор маънодаги пуризм ва кенг маънодаги пуризм. Тор маънодаги пуризм тилнинг софлиги учун курашар экан, ташқи тилларнинг тазйиқидан ҳимоя қилиш мақсадида миллий тилни бошқа тил унсурларидан тозалашга интилади. Кенг маънодаги пуризм эса ижтимоий алоқа натижасида тилларнинг бир-биридан сўз ўзлаштиришени эътироф этган ҳолда тилнинг софлиги учун курашади, ўзлашган сўзларни миллий хусусиятларига – талаффуз меъёрларига, грамматик қурилишга мослаштиришни талаб қилади. Тор маънодаги пуризм муайян тарихий шароитда ҳар қайси тилда вужудга келиши мумкин ва бунга табиий ҳолисе сифатида қарамоқ керак. Тор маънодаги пуризмнинг ўзига эмас, уни вужудга келтирувчи шароитга қарши курашмоқ керак. Кенг маънодаги пуризм эса миллий тилларнинг эркин ривожланиши учун доимо зарурдир.

Фитрат ва пуризм масаласи ҳақида талабалар кенгроқ маълумотга эга бўлишлари учун ушбу алфбифлардан фойдаланишлари мумкин:

1. Боровков А.К. 1905-1917 йилларда ўзбек адабий тили. Т., 1940. 4-55 бетлар.
2. 1921 йил Тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. Т., 1922.
3. Фитрат. Тилимиз. "Ишпирокиюн", 1919 йил, 132-сон.
4. Қурбонова М. Фитрат - тилшунос. Т., 1996, 25-28 бетлар.
5. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Т., 1985, 71-бет.

ЎЗБЕК ТИЛИ МОРФОЛОГИЯСИ ТАРИХИДА ФИТРАТНИНГ ХИЗМАТЛАРИ

Олимнинг морфологияга оид қарашлари "Сарф" асаринда ўз аксини топган. Маълумки, тилшуносликнинг морфология бўлими сўз туркумларини ва категорияларини, сўзнинг шакллар тизимини ҳамда шу шаклларнинг ҳосил бўлиш йўлларини ўрганади.

Асарда дастлаб сўз атамаси ҳақида гапирилади. Фитрат сўзга шундай таъриф беради: "Сўз бир маънони билдирган, ўзига махсус оҳанги ва босими бўлган товушлар тўдасидир". Демак, у сўзнинг учта белгисини - маълум бир лексик маънога (лексема), ўзига хос оҳангга (интонацияга), алоҳида урғуга (лексик урғуга) эга бўлишини таякидлаган.

Фитрат сўз туркумлари ҳақида гапириндэн олдин сўз ясалини ҳақили тўхталади. У сўз ясалини ҳодисасини кенгроқ маънода талқин қилди. Ҳозирги фанда сўз ясалини деганда, қандай усул, қандай восита билан бўлмасин, янги сўз ҳосил қилиш тушунилади. Фитрат эса "бир ўзакка қўбунча қўшиб ясалган" барча сўзларни ясама сўз деб қарайди. Фақат ўзакнинг ўзидангина иборат сўзларни туб сўз ҳисоблайди.

У тилдаги барча сўзларни шу нуқтан назардан икки гуруҳга ажратади: туб сўзлар ва ясама сўзлар.

Фитрат "Сарф" асаринда от, сифат, феъл, қўмакчи сўз туркумларини тўхталади. Фитрат ўзбек тили грамматикасини яратганда, хусусан, морфология масалаларини ҳақ қилишда ўзининг олимнинг тилшунослик анъаналарига асосланган. Бу назар, асосан, сўзларни туркумларини

ажратилда яққол кўринади (форс ва араб тилларида уч грамматик категория, яъни от, сифат, феъл асосий ўринни эгаллайди).

ФИТРАТ ОТ СЎЗ ТУРКУМИ ҲАҚИДА

Бу маззунин бошланган оқчин от сўз туркуми ва унга хос грамматик категориялар ҳақида тўхталиниб талабаларнинг “Ҳозирги замон ўзбек тили” курси бўйича олган билимлари эсга туширилади. Ундан кейин “Сарф” асаридagi от сўз туркумига оид фикрлар таҳлил қилинади. Отлар дастлаб туб ва ясама отларга ажратилади. У қўй, сизир, Эргаш, Ўктам сўзларини туб отларга мисол қилиб келтиради. Ясама отларни эса бир неча гуруҳга ажратади: ўрин оти, қурол оти, иш оти, кичикланган от ва қўшма отлар.

Олим овлоқ, тошлоқ, ўтлоқ, ётоқ, ботқоқ каби сўзларни ўрин атамаси билан беради ва бундай отлар ўзакка **-лоқ, -оқ**, қўшимчасини қўшиш орқали ясалишини айтади.

Қурол оти эса “Бир ишни қилмоқ учун қурол бўлғич нарсани” билдиради. Бу хил отлар **-ғич, ғич, -кич, -қич** қўшимчалари орқали ясалади. Булардан ташқари, асарда **-ғи, -ки, -ғи, -га, -аг, -ак, -чоқ** каби қурол оти ясовчи қўшимчалар ҳам таъкидланади.

Иш оти эса ҳозирги тилшуносликдаги феълнинг функционал шаклларида ҳаракат номига деярли тўғри келади. Иш оти ясовчи қўшимчалар сифатида қуйидаги қўшимчалар келтирилади: **-моқ (ўқимоқ), -и (билиш), -им (уним), -ув (келув), -ич (ишонч), -қин (тошқин)**.

Келтирилган ушбу қўшимчаларга биз синхроник ва диахроник аспектда ёндашамиз. Бу ердаги **-моқ, -и (-иш)** қўшимчаларга ҳозирги тилшуносликда ҳаракат номи ясовчи қўшимчалар деб қаралади. (**-моқ** нинг бошқа хусусиятлари ҳам бор). Қолган **-им, -ув, -ич, -қин, -ғин** қўшимчалари эски ўзбек тилида ва XX аср бошларида ўзбек адабий тилида сўз ясовчилик хусусиятига эга бўлган. Лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида бу қўшимчалар айрим сўзлар таркибида учрайди, уларда сўз ясовчилик хусусияти (фаолсизлашган) пассивлашган. Таркибида бу қўшимчалар учрайдиган сўзлар тарихий жиҳатдан ясама бўлса-да, синхроник планда туб сўз деб қаралади.

Асарда қўшма отлар ҳақида ҳам муҳим маълумотлар учрайди. Фитрат 2 хил қўшма отларни бир-биридан фарқлайди: а) *ойболта*, *оҳсоқол* типидagi қўшма отлар; б) *маориф идораси*, *марказ ижроия комитети* кўринишдаги қўшма отлар. Ҳа дaврда нашр қилинган бошқа асарларда бу хил фикрлар учрамайди. Олимнинг бу ҳақидаги фикрлари ҳозирги фандаги мавжуд қарашларга мос келади. Отлардаги бирлик ва кўплик шакли, эрқалаш ва кичрайтириш шакллари, уларни ҳосил қилувчи қўшимчалар ҳақидаги олимнинг фикрлари ҳам ҳозирги тилшуносликнинг илмий аҳамият касб этади.

1925 йилда нашр қилинган “Ўзбекча тил сабоқлиғи” китобида ҳам от сўз туркуми ҳақида қизиқарли маълумотлар учрайди. Бу китобнинг муаллифлари 20-йилларнинг етакчи тилшунослари Мунаввар Қори, Қаюм Рамазон ва Шорасул Зуннунлардир. Улар от сўз туркумига кирувчи сўзларни дастлаб икки гуруҳга бўладилар: 1) атоқли отлар, 2) турдош отлар (асарда исм атамаси билан берилган). Бундан кўринадики, атоқли ва турдош отларни фарқлаш 20-йиллар тилшунослигида ҳам бўлган экан. Кейинги давр тилшунослигида от сўз туркумига онд хусусиятлар, категориялар жуда чуқур ва атрофлича ўрганилган. Масалан, У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Раҳматуллаевларнинг “Ҳозирги ўзбек адабий тили” (Т., 1975) китобида отлар грамматик хусусиятларига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиб таҳлил қилинади:

- 1) атоқли отлар ва турдош отлар;
- 2) конкрет отлар ва мавҳум отлар;
- 3) якка отлар ва жамловчи отлар.

От сўз туркуми ҳақидаги Фитратнинг фикрлари худди шу гарзда ҳозирги қарашлар билан таққосланади. Сўнгра бу фикрларнинг ўша давр тилшунослиги нуқтаи назаридан ҳамда бугунги фан нуқтаи назаридан илмий-амалий қиммати белгиланади. Ушбу мавзу юзасидан талабаларга қуйидаги адабиётлар тавсия қилинади:

1. Зуннун Ш. Тил қоидалари. Курслар учун. Самарқанд-Тошкент, 1929.
2. Мунаввар Қори ва бошқалар. Ўзбекча тил сабоқлиғи. II бўлим. 4 синф учун. Т., 1925.

3. Полинванов Е.Д. Краткая грамматика узбекского языка. Тошкент-Москва, 1926.
4. У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., 1975.
5. Фитрат. Сарф. Тошкент-Самарқанд, 1930 йил, 12-14 бетлар.
6. Ўзбек тили грамматикаси. II томлик. I-том. Т., 1976.
7. Қурбонова М. Фитрат - тилшунос. Т., 1996.
8. Ҳозирги замон ўзбек тили. Ф.Камол таҳрири остида. Т., 1957.
9. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Абдураҳмонов таҳрири остида. Т., 1996.

ФИТРАТ СИФАТ СЎЗ ТУРКУМИ ҲАҚИДА

Бу манзу талабаларнинг сифат ҳақидаги барча билимларини эсга солиш билан бошланади. Бу мақсадни амалга ошириш учун талабаларга қуйидаги савол ва тўқнашлар билан мувожабат қилиш мумкин:

1. Сифат сўз туркуми ҳақида гапиринг. У қандай хусусиятларга эга?
2. Сифатларга хос грамматик белгиларни сананг.
3. Сифатларнинг даражаланиши деганда нимани тушунасиз?
4. Сифатларнинг семантик турлари ҳақида гапиринг ва ҳ.

Сифатларнинг тузилишига кўра турлари (содда, мураккаб), туб ва ясама сифатлар, сифатларнинг синтактик вазифаси каби масалалар ҳам бирма-бир эслаб ўтилади. Сўнгра Фитратнинг бу туркум ҳақидаги фикрларини ўрганишга киришмоқ мақсадга мувофиқдир. Шундай йўл тутилса, олимнинг ҳозирги тилшуносликдаги қарашлар билан мос келадиган ва фарқланадиган тезисларини талабалар тез илғаб оладилар. Фитратнинг асаридаги ҳозирги қарашлар билан мос келадиган фикрлар шуни кўрсатадики, унинг “Сарф” асари ҳозирги ўзбек тили морфологияси учун назарий манба вазифасини ўтаган. Фарқли томонлар эса 20-йиллардаги фан даражаси ва кейинги тилшуносликнинг тараққиёти билан боғлиқ.

Фитрат сифатларни ҳам туб ва ясама сифатларга ажратади. Туб сифатлар: *оқ, қора, яхши, ёмон ва б.* Ясама сифатларнинг эса бир неча хиллари ҳақида тўхталлади: отга *-ги* қўшилиб ясалган сифатларни Фитрат “бир кишида, бир нарсада бир ҳолнинг бир нарсанинг борлигини

кўрсатадир” дейди. Ўзакка **-сиз** қўшилганда эса бир кишида, бир нарсада, бир ҳолнинг, бир нарсанинг йўқлигини кўрсатади” деб *билимсиз, отсиз* каби ўзгарни мисол қилиб келтиради. Олим худди шу тарзда **-имтил** (*сарғимтил, оқимтил, кўкимтил*), **-ғиш** (*сарғиш, қизғиш, кўжиш*), **-ар** (*чопар, учар*), **-ма** (*босма, ёзма, терма*), **-қ** (*очиқ*), **-роқ** (*яхшироқ, баландроқ, билимсизроқ*), **-гина** (*яхшигина, каттагина*), **-ғон** (*ўқиғон йигит, ёзилғон китоб*) каби сифат ясовчи қўшимчалар ҳақида ўхталади.

Бу ерда келтирилган ҳар бир қўшимчага алоҳида тўхталиниб, талабалар билан биргаликда уларга ҳозирги тилшунослик нуқтаи назаридан баҳо берилади. Улар ичида тарихий жиҳатдан ясама бўлса-да, ҳозирда туб сўз ҳисобланувчи сўзлар аниқланади. Масалан **-гин** қўшимчаси иштиради этган сўзлар ўтган замон сифатдоши (фезъл таркибида) деб ўрганилишига талабаларнинг диққати жалб қилинади. Қисқаси, ҳар бир қўшимча синхрон ва диахрон планда текширилади.

Ўрни билан “Сарф” асаридаги “ўртоқлик сифати” (*йўлдош, мунғдош*), “нисбат сифати” (*тарихий, адабий*), “жинс сифати” (*кумуш қалам, темир совут*), “оширма сифат” (*озғин, қизғин*), “ярамлиқ сифат” (*ўқурлиқ китоб, ярамлиқ сўз*) каби атамалар ҳақида тўхталиниб, маълумот бериб ўтилади; улар ҳозирги фикрлар билан солиштирилади.

Олим ясама сифатлар ҳақида гапирганда алоҳида тасниф қилмасдан умумий тарзда беради, лекин у айтган асосий тезислар кейинги фикрлар, таснифлар учун асос бўлган бўлса ажаб эмас.

Фитрат айтган **оширма сифат** ҳозирги орттирма даражага яқин келади. Лекин оширма сифатларни шакллантирувчи қўшимчалар ҳозирда бошқачароқ. Фезълнинг буйруқ шаклига **-гин**, **-гир**, **-гур** қўшилиб Фитрат айтган оширма сифат ясалади: *озғин, кескин, қизғин, ўткир* ва б. Келтирилган мисоллар ҳозирги тилшуносликда ясама сифат эмас, туб сифатлар қаторида ўрганилади. Сабаби шуки, бу сўзлар синхрон планда ўзак ва морфемага ажратилмайди. Бу ҳол адабий тил тараққиёти билан ва тилда содир бўладиган ўзгаришлар билан боғлиқ.

“Сарф” асаридаги сифат сўз туркуми ҳақида гапирганда сонлар ҳақида ҳам алоҳида тўхталиш лозим. Чунки Фитрат сонларни алоҳида ажратмасдан сифат сўз туркуми ичида текширади. Бунга олим сон ва сифатларнинг

синтактик вазифаларининг жуда ўхшашлигини асос қилиб олади. Фитрат соннинг синтактик вазифаси демасдан, сонларнинг “сўзлараро туришлари сифатдан айирмасиздир” деган фикрни илгари суради.

Олимнинг бу фикри ўша даврда танқидга учраган эди. Н.Ҳаким 1925 йилда “Қизил Байроқ” газетасининг 120-сонида эълон қилинган “Ўзбек тили сарфи тўғрисида” деган мақоласида бу масалага тўхталиб, қуйидаги фикрларни баён қилади: “Сон билан сифатни таққослаш хато. Чунки сондаги турлар (миқдор, сара, бўлим, чама, оширма сифатдаги даражалар тенгланширини, органини, ғозийиш сифатлари) сон таркибида учрамайди”.

Ушбу мақоладан кейин “Сарф” асари бир неча марта нашр қилинади, шундай бўлса да, Фитрат бу масалага ўзгартириш киритмаган. Бундан кўринадикки, олим ўз фикрида қолган. Бу ҳолни ҳозирги турк тилида ҳам учратиш мумкин.

Асарда сонлар ҳам туб ва ясама деб икки гуруҳга ажратилади. Туб сонлар: *бир, икки, уч ва б.* Ясама сонлар эса қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1. *бир* сон - *биринчи, иккинчи, учинчи каби.*
2. *улуш* сон - 1) *бирар, иккиар, бешар каби.*
2) *биртадан, иккитадан, бештадан.*
3. *чама* сон - 1) *улаб, юзлаб, йигирмитилаб каби.*
2) *ўн-ўн беш, йигирма-ўттиз каби.*
4. саналмишсиз сон - *иков, олтов каби.*
5. ўртоқлик сон - *икала, учала каби.*
6. оширма сон - *юзларча, мишларча.*

Фитрат қўллаган атамалар ҳозиргилардан фарқ қилса-да, олим томонидан фарқланган соннинг турлари ҳозирги таснифга яқин келади. Солиштиринг: *чама* сон - *чама* сон, *улуш* сон - *тартиб* сон, *саналмишсиз* сон ва *ўртоқлик* сони - *жамловчи* сон.

“Сарф” асарининг ушбу бўлимида ўлчов отлари деган атама учрайди. Фитрат *бир ютум суя, бир сиқим томаки, икки қадоқ узум* каби бирикмаларни мисол сифатида келтиради. Бу мисоллардаги *ютум, сиқим, қадоқ* сўзларини ўлчов отлари дейди. Кўринадикки, бу атама ҳозирги гилшунослигимиздаги ҳисоб сўзларига (нумеративларга) тўғри келади. Маълумки, ҳисоб сўзлари асосан саналаётган предметни кўрсатиб, ўша

предметни ҳисоблашда унинг қайси категорияга, гуруҳга оид эканлигини аниқлаш учун ишлатилади ва сўзлар саноқ сон билан саналадиган предметни ифодаловчи сўз орасида келиб, уларнинг оғирлигига, узунлигига, ҳажмига, жойлашиш ўрнига ва бошқа шунга ўхшаш хусусиятларига кўра ўлчовини билдиради.

Олимнинг сифат ва сон ҳақидаги фикрлари ҳам ҳозирги фикрларга қиёслаб ўрганилади, талабаларга қуйидаги адабиётлар тавсия қилинади:

1. Фитрат. Сарф. Самарқанд-Тошкент, 1930 йил, 14-20 бетлар.
2. Ўзбек тили грамматикаси. II-томлик, I-том, Т., 1975 йил, 271-330 бетлар.
3. Қурбонова М. Фитрат - тилшунос. Т., 1996 йил.
4. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Абдураҳмонов таҳрири остида. Т., 1966 й.
5. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ш. Шабдураҳмонов, А.Ҳожиёв таҳрири остида. Т., 1961.

ФИТРАТ ФЕЪЛ СЎЗ ТУРКУМИ ҲАҚИДА

Бу мавзу ҳам феъл сўз туркумига оид категорияларни эга олиш билан бошланади. Маълумки, феъл морфологиясини энг мураккаб бўлиmdir. Феъллар бўлишли-бўлишсизлик, ўтмил-ўтмаслик, шахд-сон, замон, даража (нисбат), майл каби категорияларга эга. Бу категорияларнинг ҳар биттасига алоҳида тўхталиб, талабаларга олдинги билимлари эсга тилади. Сўнгра Фитратнинг бу масалаларга муносабати таҳлил қилинади.

“Сарф” асарининг феълга бағишланган бўлимида юқорида қайд этилган барча категориялар учрайди. Таснифда эса фарқли ўринлар бор. Масалан, даража ва майл категориясида ҳозиргидек бир нечта турлари ажратилмаган. Олимнинг шахд-сон ва бўлишли-бўлишсизлик категорияларни ҳақидаги фикрлари ҳозирги фән нуқтаи назаридан ҳам илмий қимматга эга.

Фитрат феъллардаги учта замонни таъкидлайди: ўтган замон, ҳозирги замон, сўнгги замон (келаси замон). У дастлаб келаси замон феъллари ҳақида тўхталади ва уларни қуйидаги гуруҳларга ажратди: буёрма, келажак, шарт, ўтми, қўлагини феъллари.

Келаси замон буйруқ феъли деганда олим ёз, ўқи (ёзма, ўқима) кабиларни назарда тутати. Ёзгил, боргил, қўрайин каби шаклларни шу гуруҳга киритади. Олим келажак феълларининг **-ар, -ажак** қўшимчалари ёрдамида ҳосил бўлишини айтади ва уларнинг шахс-сонда тусланишини қайд қилади. Бўлишсиз шакли эса *ёзар-ёзмас, ёзажак-ёзмайажак* кўринишида бўлади, деб кўрсатади.

Ўтинч феъл эса феълнинг буйруқ шаклига **-гай (гай)** қўшимчасини қўшиш орқали ясалади: *ёзгай, келгай*. Бу феълнинг бўлишсиз шакли *ёзмагай, келмагай*, тарзида бўлади, шахс-сонда тусланади.

Феълнинг буйруқ шаклига **-са** қўшимчасини қўшиш билан шарт феъли ясалгани таъкидланади: *ёсса, келса*. Бўлишсиз шакли *ёзмаса, келмаса* кўринишида бўлади.

Қўзғатиш феъли шарт феълига **-чи** қўшимчасини қўшиш орқали ясалади: *ёзсачи, ёзмасачи*.

Асарда ҳозирги замон феъли алоҳида гуруҳларга ажратилмайди. Олим бу феъл шаклининг **-идир**, адир қўшимчаси орқали ҳосил қилинишини айтади. Мисол: *ёзадир, ёзаман, ёзасан* каби. Бўлишсиз шакли эса ёзмайман, ёзмайдир, ёзмайсан ва б. Юқоридаги қўшимчалар (**-идир, -адир**) 20-йилларда кенг қўлланилган бўлиб, ҳозирги адабий тилида *ўқийди, ёзади* шаклида ишлатилади.

Ҳозирги замон феъллари **-ёттир, -моқда** қўшимчалари орқали ясалгани ҳам асарда қайд қилинади: *ёзаёттир, ёзмоқда* каби.

Олимнинг ҳозирги замон феъллари ҳақида илгари сурган фикрлари ҳозирги фанидаги қарашларга мос келади. Фақат ҳозирги ўзбек адабий тилида энг фаол қўшимча **-япти** ҳақида гапирилмайди.

Ўтган замон феъллари асарда 3 та турга ажратилади: кўрилган феъл, эшитилган феъл, ҳикоя феъл.

Кўрилган феъл буйруқ шаклига **-ди** қўшимчасини қўшиш билан ясалади. *ўқиди, яшадди, келди* каби. Бу кўринишдаги феълларга ҳозирги тилшуносликда аниқ ўтган замон феъли деб қаралади.

Эшитилган феъл эса ҳозирги фандаги тарихий ўтган замон феълига тўғри келади. Асарда эшитилган феълнинг икки хил: **-ган (-ган)** ва **-миш** қўшимчаларини қўшиш билан ҳосил қилинадиган турлари кўрсатилади. -

миш билан ясаладиган шакл (*ёзмиш, ёзмамиш* каби) ўша давр тилига хос хусусият бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди.

Китобнинг “Феълларнинг бобларга айрилиши”, “Бу бобларнинг ҳар биридан бошқа боблар ясаш” деган бўлимларида олим ўтимли ва ўтимсиз феълларга тўхталади. Бу ерда ўтимли феълларга нисбатан биринчи боб ўтим феъли, ўтимсиз феълларга эса салт феъли дейилади.

Кўринадики, Фитрат феъл сўз туркуми ҳақида анча атрофлича маълумот беради. Айниқса, ўша даврдаги ўзбек тилшунослигининг савиясини, даражасини ҳисобга оладиган бўлсак, бу фикрларнинг илмий аҳамияти янада ортади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Зуннун Ш. Тил қондалари. Самарқанд-Тошкент, 1929.
2. Фитрат. Сарф. Самарқанд-Тошкент, 1930.
3. Ўзбек тили грамматикаси. II-томлик, I- том, Тошкент, 1975.
4. Қурбонова М. Фитрат - тилшунос. Тошкент, 1996.
5. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Абдураҳмонов таҳрири остида, Тошкент, 1966.
6. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ш.Шоабдураҳмонов, А.Ҳожиев таҳрири остида. Тошкент, 1961.

ФИТРАТ ВА ЎЗБЕК ТИЛИ СИНТАКСИСИ МАСАЛАЛАРИ

Олимнинг синтаксисга оид фикрлари унинг “Нзҳв” асаридан жой олган. Асарда гап ва гап бўлаклари, сўзларнинг гапдаги вазифаси, гапларнинг тузилишига кўра турлари (умумий тарзда), эга ва кесим орасидаги синтактик муносабат ҳамда кириш сўзлари ҳақида гапирилади.

Бу масалалар таҳлилига киришишдан олдин ҳозирги ўзбек тилшунослигидаги синтаксисга оид фикрларга умумий обзор берилади. Шу тариқа талабаларнинг ҳозирги замон ўзбек тили курсининг синтаксис бўлими юзасидан олган билимлари қайта эсга туширилади. Шу ўринда ҳозирги синтаксисга оид баъзи назарияларга (мазмуний синтаксис, систем

синтаксис) тўхталиб, уларнинг ўзига хос томонлари ҳақида қисқача маълумот берилди. Бу мавзу юзасидан қуйидаги адабиётлар тавсия қилинади:

1. Мунаввар Қори ва б. Ўзбекча тил сабоқлиғи. Тошкент, 1925.
2. Фитрат. Наҳв Самарқанд-Тошкент, 1930.
3. Ўзбек тили грамматикаси. II-томлик, I-том, Тошкент, 1975.
4. Қурбонова М. Ўзбек тилшунослиғи тарихидан. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1990, 3-сон.
5. Қурбонова М. Фитрат - тилшунос. Тошкент, 1996.
6. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис), Тошкент, 1987.

ФИТРАТ ГАПНИНГ БОШ БЎЛАКЛАРИ ХУСУСИДА

Ушбу мавзу гап бўлаклари тушунчасини таҳлил қилиш билан бошланади. Бунда талабалар ҳам иштирок этишлари мумкин, уларга бир қанча саволлар берилди ва билимлари синаб кўрилади. Гапнинг бош бўлаклари ҳақидаги мавжуд фикрлар, эганинг ҳокимлиги, кесимнинг унга тобеллиги каби масалаларга алоҳида урғу берилди. Сўнгра Фитратнинг бу соҳадаги фикрларига мурожаат қилинади.

Фитрат “Наҳв” асарида гап бўлақларини икки турга: бош сўзлар ва тўлдиригич сўзларга ажратади. Бош сўзлар бу бош бўлақлардир. У бош бўлақларни, ҳозиргидек, эга ва кесим деб иккига бўлади, лекин уларни таҳлил қилишда бошқача йўл тутади. Фитрат бош бўлақларни таҳлил қилишда дасгаб кесимга тўхталади ва бунинг сабабини ҳам изоҳлайди. У кесимга шундай таъриф беради: “Гапдаги сўзларнинг охирида келган, ўз келиши билан сўз қўшимини “гап”га айлантирган сўз - кесим сўзидир.” Бу таъриф бирот соддароқ туюлса-да, кесимнинг асосий белгилари - фикрни тугаллаши, “сўзлар қўшимини” гапга айлантириши, одатда гапнинг охирида келиши (инверсия ҳодисасидан ташқари) кабилар очиқ-ойдин англашилиб турибди.

Хуш. Фитрат тил бўлаклари таҳлилини нега кесимдан бошлади? 1925 йилда нашр қилинган “Ўзбекча тил сабоқлиги” деган асарда эга ва кесимга бошқача таъриф берилди. Ушбу асар муаллифлари эга ҳақида шундай ёзадилар: “Гап шун ва нима нарса тўғрисида айтилган бўлса, шу киши, шу нарсани билдирган сўз эга деб аталади”¹

Уша даража нашр қилинган бошқа асарларда (анъанавий синтаксисда ҳам) даятаб ва таҳлини қилинади. Фитрат эга билан субъект, кесим билан предикатни бир-биридан фарқлайди, уларнинг баъзан мос келишини, баъзан мос келмаслигини тўғри таъкидлайди ва мисоллар ёрдамида тушунтириб беради. Олимнинг фикрича, гап ким, нима тўғрисида айтилса, шу эга бўлади деган таъриф фақат мантиқ илмидагина ўзини оқлайди, тил илмида эса илмий ҳақиқатга тўғри келмайди. Фитрат бу ҳақда қуйидагича ёзади: “Демак, “Наҳв” китобларида кўрганамиз “гап” (жумла) ким, нима тўғрисида айтилса, шу эга бўлади деган таърифлар ўйловга, яъни зехний гапларга кўра тўғри бўлса ҳам, тилдаги гапларга кўра янглишидир. Чунки гап кимнинг ниманинг тўғрисида айтилса шу ким-ниманинг гапнинг (мантиқча айтганда ҳукумининг) мавзуси бўлади. Бироқ ҳар вақт тилдаги эга сўзи бўлмайди”².

Фитрат кесим ҳақида маълумот бериб бўлгач, эгага тўхталди. У гапнинг эгасини шундай аниқлайди: “Шу кесим сўзларидан ҳар биртасини ким?, нима? сўроқлари билан айтганда гапдаги қайси сўз билан жавоб берилса, шу сўз гапнинг эга сўзи ёки соддача “эга”си бўлади”³.

Маълумки, анъанавий тилшуносликда ҳам гап бўлаклари кўпчилик ҳолларда сўроқ бериш усули билан аниқланади. Эгани Фитрат айтган тарзда белгилан, унинг кесимга тобе эканини, унга боғланиб келганини кўрсатади.

А.Фитратнинг бу фикри ҳам эгани кесимнинг субъект (агенс) валентлигини тўлдирувчи ва у билан мослашув муносабатида бўлувчи бош келишиқдаги синтактик шакллар дея эътироф этувчи янгича йўналишдаги назарий синтаксисдаги қарашлар билан уйғундир⁴.

Кўриб ўнганимиздек, Фитрат бош бўлақлар масаласини анъанавий тилшуносликдан бошқачароқ тарзда ҳал этган ва тўғри хулосага келган эди.

¹ Мунаввар Қорин ва ё Ўзбекча тил сабоқлиги Тошкент, 1925.

² Фитрат. Наҳв. Самарқанд Тошкент, 1930, 9-бет.

³ Фитрат. Наҳв. Самарқанд Тошкент, 1930, 7-бет.

⁴ Маҳмудов Н. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Т., 1995, 77-бет.

А.Фитратнинг бу фикрлари ўзбек тилшунослигида кейинги йилларда вужудга келган янгича йўналишларга (мазмуний синтаксисга ва шакл-вазифавий талқинга - систем синтаксисга) мос келади. Мазмуний синтаксисга кўра бош бўлақлар ичида кесим асосий уюштирувчи бўлак сифатида тан олинади. Шакл-вазифавий талқинда ҳам гап қурилишидаги асосий марказ кесим ҳисобланади. Бу талқинга кўра гапнинг энг кичик қурилиш қолипи АБКк (WPrт) деб белгиланади. Бунда АБ - ҳар қандай атов бирлиги (сўз, сўз бирикмаси), Кк - кесим кўрсаткичлари демакдир. Бу талқинда кесим гап қурилишидаги мавқеи жиҳатдан биринчи ўринда туради. Қолган бўлақлар эса гапнинг кенгайтирувчи бўлақлари деб қаралади. Бу жиҳатдан эга ҳам кесимнинг субъект валентлигини тўлдирувчи бўлак, яъни гап қурилишини кенгайтирувчи бўлак саналади. Кесимнинг гап қурилишидаги етакчи мавқеи, айниқса, туркий тилларда яққол кўзга ташланади. Гапда ҳамма бўлақлар бевосита ёки бавосита кесимга бориб боғланади, бошқачароқ айтганда, гапнинг кесими қолган бошқа бўлақларни ўзига томон тортади. Бу ҳол гап қурилишида кесимнинг уюштирувчи марказ эканини, гапнинг асосий яруси (ўзаги) эканини кўрсатади.

Фитрат таъкидлаганидек, кесимнинг иштирокисиз гап тузиб бўлмайди. Тилимиздаги бир составли гапнинг бир кўриниши бўлган номинатив гаплар, сўз-гаплар ҳам кесимли гаплардир, аниқроқ айтадиган бўлсак, кесимнинг ўзидир. Чунки уша сўз-гап предикативлигини ҳам ифодалайди.

“Наҳъ” асарига олим қуйидаги мисолларни келтиради:

1. *Қушлар боғчада эрталаб...*
2. *Миртемир яқинда яхши бир шеър..*

Бу мисоллар Фитрат айтганидек “сўз кўшими”, яъни сўзлар йиғиндисидир. Уларнинг ҳар иккаласида ҳам тугал фикр йўқ. Бу сўзлар йиғиндисини гапга айлантириш учун олим *сайрайди*, *ёзди* сўзларини жумла охирига қўшади. (*Қуш боғчада эрталаб сайрайди. Миртемир яқинда яхши шеър ёзди*). Шу тариқа фикр тугалланади, олим айтганидек, “сўз кесилидир”. Гапнинг тугалин, фикрнинг тугаллигини “сўз кесилиши” *сайрайди*, *ёзди* сўзлари вазитасида ўз боради ва шу билан бу сўзлар кесим дебланади.

Шу тарзда олим кесим атамасининг мундарижи аниқ-оқшан ифодалаб боради. Ушунини билан бу кесимнинг аниқ атамаси ар мушвоқ издаланса, бу фикрнинг зарбани анча-анча қилдирилади.

Онадан ярим аср ўтгач, ўзбек тилшунослигида янги йўналишлар пайдо бўлдики, шунинг натижасида кўпгина муаммолар ўз ечимини топди.

Шу тарзда олимнинг гапнинг бош бўлаклари ҳақидаги фикрларини ўрганиш давом эттирилади. Талабалар анъанавий синтаксис бўйича олган билимларини бир неча хил талқинлар билан солиштириб, умумий бир хулосага келадилар.

АДАБИЁТЛАР:

1. Зуннун Ш. Тил қоидалари. Самарқанд-Тошкент, 1929.
2. Мунаввар Қори ва б. Ўзбекча тил сабоқлиги. Тошкент, 1925.
3. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1996.
4. Сайфуллаева Р., Абузалова М. Гапнинг энг кичик қурилиш қолиплари ҳақида. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1991 йил, 5-сон.
5. Фитрат. Наҳв. Самарқанд-Тошкент, 1930.
6. Ўзбек тили грамматикаси. II-томлик, 2-том, Тошкент, 1975.
7. Қурбонова М. Фитрат - тилшунос. Тошкент, 1996.
8. Фуломов А., Асқаров М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987.

ФИТРАТ ГАПНИНГ ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БЎЛАКЛАРИ ТЎҒРИСИДА

Бу мавзу ҳам талабаларнинг иккинчи даражали бўлаклар ҳақидаги билимларини эсга олиш билан бошланади. Уларга қуйидаги саволлар билан муурожаат қилинади:

1. Иккинчи даражали бўлаклар деганда нимани тушунасиз? Улар қайсилар?

2. Аниқловчи нима? Унинг турлари, ифодаланишини айтинг.

3. Тўлдирувчи гапнинг қандай бўлаги? Унинг турларини айтинг ва тушунтириб беринг.

4. Ҳол ва унинг турлари ҳақида нималарни биласиз? Ҳолнинг ифодаланишини тушунтиринг.

Юқоридаги масалалар ҳал қилиб олинган, “Наҳъ” китобидаги “Тўлдирғич сўзлар” деб номланган бўлимни ўрганишга киришилади. Дастлаб тўлдирғич атамасига изоҳ берилади. (Бу атаманинг ҳозирги тўлдирувчи атамасидан фарқ қилиши, иккинчи даражали бўлак тушунчасига яқин келиши, баъзан ундан ҳам фарқ қилиши ҳақида тўхталинади).

Фитрат шундай ёзади: “Эга билан кесимдангина англашилган ўйнинг камчиликларини тўлдирмоқ учун гапга турли сўзлар қўшилади. Бу қўшилган сўзлар ҳам эга билан кесимга ўхшаб гапнинг бўлаклари бўлади”¹. Бу сўзларни олим тўлдирғич сўзлар дейди ва унинг қуйидаги турларини санаб кўрсатади: тушум тўлдирғичи, бориш тўлдирғичи, чиқиш тўлдирғичи, ўрун тўлдирғичи, биргалик тўлдирғичи, чоғ тўлдирғичи, нечунлик тўлдирғичи, нечуклик (ҳол) тўлдирғичи.

Тушум тўлдирғичининг белгиси **-ни** қўшимчасидир. Олим бу ердаги тушум сўзининг тушмоқ ҳаракати билан боғлиқ эканлигини очиб беради. Ҳозирги фанда тушум атамаси келишикка нисбатан қўлланилади. Бу каби гап бўлакларига нисбатан тўлдирувчи, аниқроғи, воситасиз тўлдирувчи атамаси ишлатилади.

Маълумки, воситасиз тўлдирувчи ҳаракат ўзига бевосита ўтган предметни кўрсатади ва тушум келишигидаги сўз билан ифодалангани, баъзан белгисиз қўлланилиши ҳам мумкин. Бу ҳақда тилшунослар А.Ғуломов ва М.Асқаровлар шундай ёздилар: “...воситасиз тўлдирувчи сўзловчи ва тингловчига аввалдан маълум бўлган предметни ифодалаганда, тушум келишиги аффикси қатнашади. Шу турдаги предмет умуман ифодаланганда, тушум келишиги аффикси қатнашмайди”².

Фитрат ҳам тушум тўлдирғичининг белгисиз қўлланиши мумкинлигини уқтиради: “Тушум тўлдирғичига **-ни** белгисининг қўшилмай қолгани ҳам бўлади. Бироқ, биз биламиз-ким, **-ни** қўшимчаси қўшилган тушум тўлдирғичларининг маъноларида аниқлик бор.”³ Бу ерда ҳам тушум тўлдирғичининг белгисиз қўлланишида ноаниқлик бўлиши ҳақида гапирилган. Бундан кўрадики, воситасиз тўлдирувчининг (тушум тўлдирғичининг) белгиси ёки белгисиз қўлланилишини Фитрат ўзбек

¹ Фитрат. Наҳъ. Самарқанд-Тошкент, 1936, 9-10 бетлар.

² Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Т., 1987, 113-бет.

Кўриладики, бориш тўлдиригичи баъзан ҳолга (ўрин, пайт), баъзан эса тўлдирувчига тенг келади. Ҳақиқатан ҳам *инидан*, *қинидан* сўзлари билан *ёмондан* сўзлари орасида деярли фарқ йўқ; уларнинг морфологик шакли бир хил, гаптаги синтактик ўрни ҳам бир хил. Қиёсланг: *инидан чиқадир// қинидан чиқадир// ёмондан безадир*. Ҳар учаласида ҳам ҳаракатнинг бошланиш ўрни аниқланади (чиқди: ҳаракати *инидан*, чиқиш ҳаракати *қиндан*, безини ҳаракати *ёмондан*), яъни ёмон одамдан содир бўлади, бошланади. Фитратнинг ушбу фикрлари ҳозирги ўзбек тили синтаксисида тўлдирувчи ва ҳолининг чегарасини аниқроқ белгилаш зарурлигини кўрсатади.

Чиқди тўлдиригичи баъзан сабаб, восита маъносини, баъзан бир қисм маъносини ҳам билдириши мумкин. Асарда қуйидаги мисоллар келтирилади: а) *томга шотидан чиқдим* (сабаб, восита); б) *китобдан уч бет ўқидим* (қисм).

Ўрин тўлдиригичининг белгиси *-да* қўшимчасидир. Олим бу тўлдиригичнинг ҳам белгиси қўлланмаслигини айтади. Ўрин тўлдиригичи ўрин ҳолига тўғри келади, ҳаракатнинг бўлиш ўрнини билдиради. Бу ўрин ҳоли кўмакчи билан ҳам келиши мумкин: *олам аро, майдон ичра* каби.

Чоғ тўлдиригичи ҳақида Фитрат қуйидагиларни ёзди: “Ўйнинг замонини билдирган гап бўлақларига чоғ тўлдиригичи деймиз. Бунинг ҳам белгиси *-да* дир. Чоғ тўлдиригичи энди, эрта, кеча, кун, оқшом сўзларига ўхшаган чоғ отлари бўлғонда унга *-да* белгиси қўшилса-да, қўшилмаса-да бўлади.”¹ Англашиладики, чоғ тўлдиригичи ҳозирги пайт ҳолидир.

Биргалик тўлдиригичига Фитрат қуйидаги мисолни келтиради: Мунгли кеча мунг лард ила ўтди. Олим ушбу тўлдиригич ҳақида: “Биргалик тўлдиригичи ташнинг шундай бир бўлагидирким, унинг гапнинг бошқа бир бўлаги билан йўлдошлиги, биргалиги англашилади. Бунинг белгиси билан, *-била* дир. Ора-сира *ила* ҳам ишлатилади”, - дейди ва бу тўлдиригичнинг биргалик маъносини тўрт турга бўлиб кўрсатади:

1. Ўроқлик шаклида биргаликни билдиради: *Азизбек сипоҳлар билан Самарқанд қонқисасга томон ҳаракат қилди*.

2. Қурочлик шаклида биргаликни билдиради: *Табиат чечаклар билан безанадир*.

¹ Фитрат. Наҳд. Самарқанд-Тошкент, 1930, 12-бет.

тилшунослигида биринчилардан бўлиб қайд этган. Унинг бу каби фикрлари кейинги тилшунослар учун асосий назарий манба бўлиб хизмат қилган бўлса ажаб эмас.

Бориш тўлдирғичининг қўшимчаси **-ка, -га** д-р. Бу тўлдирғич олимнинг сўзлари билан айтганда, “гапнинг бошқа бир бўлагидан ўзига томон бир ҳаракат, бир узаниш борлигини билдиради”. Кўринадики, бу тўлдирғич ҳозирги ўрин ҳолига мос келади. Тилшунослар А.Ғуломов, М.Асқаровлар “Ҳозирги ўзбек адабий тили” китобида ўрин ҳоли ҳаракатнинг бўлишидаги умумий ўрин маъносини англатишини ва ундаги ўрин семасини англатишининг учта турга бўлинишини қайд қиладилар:

- 1) ҳаракатнинг бўлиш ўрнини билдиради: *Кучада уни учратдим.*
- 2) ҳаракатнинг йўналиш ўрнини билдиради: *У мактабга (томон) кетди.*
- 3) ҳаракатнинг чиқиш, бошланиш ўрнини англатади: *У автобусдан тушди!*

Фитрат айтган бориш тўлдирғичи ўрин ҳолининг иккинчи турига, яъни ҳаракатнинг йўналиш ўрнини билдирадиган турига тўғри келади. Ўрин ҳолининг бу тури **-гача, -га қадар, -га довур** кўринишида ҳам ифодаланadi. Бу вақтда ҳаракатнинг бўлишидаги, давомидаги энг кейинги ўрин, чегарани англатади: *У Самарқандга қадар борди.*

Фитрат ҳам бу масалани алоҳида қайд қилади: “Борини тўлдирғичиг **-ча, довур** қўшилғанда ҳаракат ва узанишнинг сўн- учи бўлади: *Бузоқнинг югургани оғилгача.*”²

Чиқиш тўлдирғичи ҳаракатнинг бошланиш ўрнини билдиради ва белгиси **-дан** қўшимчасидир. Олим бу тўлдирғичнинг белгисиз қўлланилишини таъкидлайди ва қуйидаги мисолларни келтиради.

1. Яхши сўз билан ил^он инидан чиқадир,
 Ёмон сўз билан қилич қинидан чиқадир (мақол).
2. Ёмондан ҳар ким бетадир (мақол).

¹ Фитрат. Назар. Самарқанд-Тошкент, 1936, 21-бет.

² Қўловна А. Асқарова М. Қотират. Ўзбек адабий тили. Самарқанд. Т. 1, 1977, 112-бет.

³ Фитрат. Назар. Самарқанд-Тошкент, 1936, 15-бет.

3. Сабаблик шаклида биргаликни билдиради: *Дард бирла кечалар йиғлар* саз.

4. Замондошлик шаклида биргаликни билдиради: *Эрта билан сенга хат ёзди.*

Бу ерда таснифнинг биз учун аҳамияти йўқ. Шуниси муҳимки, олим ҳақ тўлдирғичи деганда ҳозирги пайт ҳолини ва воситали тўлдирувчини тушунади. Демак, бу тўлдирғич ҳам ҳозирги иккинчи даражали бўлакларнинг қайси биригадир, албатта, мос келади.

Нечунлик тўлдирғичи ҳаракатнинг сабабини билдиради, белгиси учун дир. *Ўқувага, ёзарга, ёзгани* каби шакллар ҳам шу турга киритилади. Кўринадики, бу тўлдирғич ҳозирги сабаб ва мақсад ҳолларига тўғри келади.

Нечуклик (ҳол) тўлдирғичи эса “ўйдан англашилган ишнинг нечун бўлганини билдиради”. Олим унинг қуйидаги кўринишлари ҳақида тўхталлади:

1. *-ип (-иб) қўшилиб. У кулиб гапирди.*
2. *У хатни яхши ёзди.*
3. *Мен инсонча ишладим.*

Демак, бу тўлдирғич ҳозирги равиш ҳолидир. Олим асарнинг шу жойида ўзбек тилшунослигида биринчи бўлиб ҳол атамасини қўллаган, бу атама ҳозирги фанда кенгроқ маънода фаол ишлэтилади.

Олимнинг тўлдирғичлар ҳақидаги фикрлари шу тарзда кўриб чиқилгач, қуйидаги адабиётлар тавсия қилинади:

1. Зуннун Ш. Тил қондалари. Самарқанд-Тошкент, 1929.
2. Мунаввар Қори ва б. Ўзбекча тил сабоқлиғи. Тошкент, 1925.
3. Убаева Ф. Ҳол категорияси. Тошкент, 1971.
4. Фитрат. Наҳв. Самарқанд-Тошкент, 1930.
5. Ўзбек тили грамматикаси. II томлик, 2-том, Тошкент, 1975.
6. Қутлимуродова М. Ўзбек тилшунослиғи тарихидан. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1990 йил, 3-сон.
7. Қурбонова М. Фитрат - тилшунос. Тошкент. 1996.
8. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987.

“НАХВ” АСАРИДАГИ ГАП ТУРЛАРИ ҲАҚИДА

Бу мавзунини бошлашдан олдин ўзбек тилишунослигида гапнинг қайси жиҳатлардан тасниф қилиниши ва у таснифлар ҳақида қисқача тўхталиш зарур. Маълумки, ҳозирги фанда гаплар ифода мақсадига кўра, тузилишига кўра, ифода асосига кўра, ҳис-ҳаяжонлигига (эмоционалликка) кўра турларга ажратилади. Талабалар иштирокида ушбу турлар ҳақида савол-жавоб ўқатилади. Масалан, ифода асосига кўра гаплар¹ икки хил: бир таркибли ва икки таркибли бўлиши, бир таркибли гапларнинг ўзбек тилидаги кўринишлари ҳақида фикр юритилади. Чунки Фитратнинг бу асарида бир таркибли гапларнинг баъзи турлари ҳам қайд қилинган. Хуллас, ҳозирги замон ўзбек тили курсидан олинган билимларни бу тарада такрорлаш талабаларга Фитрат фикрларини ҳозирги қарашлар билан солиштириш имконини беради.

“Наҳв” асарида гаплар қуйидаги гуруҳларга ажратилади: тугал гап, эксик гап, сўраш гапи, хабар гапи, тивак гапи, қайғуришли гап, киноя гап, кучайтма гап, ундалма гап, шартли гап. Фитрат гап турларини алоҳида ажратмасдан умумий тарзда беради. Шу сабабдан бу таснифнинг ҳозирги тилишунослик учун аҳамияти оздек туюлса-да, ўша давр учун катта илмий қимматга эга эди. Шу билан бирга баъзи гап турлари ҳақидаги олим айтган фикрлар ҳозирги фан учун ҳам илмий аҳамиятнинг йўқотмаган.

Тугал гапга Фитрат қуйидагича таъриф беради: “Ўйнинг бутун бўлаклари гапдаги сўзлардан ангилашса, яъни гапдаги сўзлар “ўр”даги маъноларнинг ҳаммасини ифода қила олса, шун гап, тугал гап бўлади”¹. Қўриладики, Фитрат тўлиқ гаплар ҳақида фикр юритишти. Қўрилади: “Тўлиқ гапда бирор гапнинг ифодаланмағлиги - “тушиб қолган”лиги сезилмайди: гапнинг шу тўра учун тивик олатдаги структура - олатдагича схема сақланади, ҳама зарур компонентлар ўз ифодасини топади”².

Эксик гапга эса ҳозирги тилишуносликдаги тўлиқсиз гаплар. Асарда эксик гапга қуйидагича таъриф берилади: “Ўйнинг бўлаклари булган маъноларнинг бирини гапдаги сўзлардан эмас, бошқа воситалар билан ангилашса, шунини учун шу маъноларни ифода қилувчи сўзлар гапда

¹ Фитрат. Наҳв. Самарқанд Тошкент, 1956. 28-бет.

² Буладиев А., Асқаров М. Ўзбек тилининг грамматикаси. Т., 1987. 127-бет.

айтилмаёт қолса, шундай гап эксик гап бўлади¹ - дейди Фитрат. А.Ғуломов ва М.Асқаровалар эса тўлиқсиз гаплар ҳақида шундай ёзадилар: "Тўлиқсиз гапта одатдаги схемадан, гапнинг типик-нормал структурасидан бошқалик - бирор зарур бўлакнинг йўқлиги сезилади, лекин у бўлак контекстдан нутқ сўзланиб турган пайтдаги ситуациядан, вазиятдан билиниб туради"².

Булардан англашгилардики, гап булакларининг иштирокига кўра иккига ажратилишини Фитрат ҳам ўша даврдаёқ таъкидлаган эди. Бу ҳол Фитрат тилшунослик меросининг илмий қимматини оширади. Асардаги сўраш гапи бу сўроқ гапидир. Фитрат сўроқ гапдан кузатилаган мақсад ва уни юзага келтирувчи воситаларни, шу билан бирга, интонациянинг родини тўғри таъкидлайди. Маълумки, ўзбек тилида сўроқ гаплар икки гуруҳга ажратилади: 1. Соф сўроқ. 2. Риторик сўроқ³. Фитрат ҳам сўроқ гапларни иккига ажратди: "1. Чинданга бир нарса тўғрисида сўраб айтилади... У келдими?"

2. Бир нарса тўғрисида сўрамоқдан мақсад шу нарсани билиш эмас, шу нарсадан тоғиб унинг тескаригини аниқламоқ бўлади"⁴. Кейинги хил сўроқ гапларни олим "сўровли тоғиш гапи" атамаси билан беради. Ушбу "тоғиш гап" ҳозирги риторик сўроққа маълум даражада яқин келади, лекин улар ўртасида фарқ бор.

Фитрат айтган хабар гапи ҳозирги дерак гапидир. Олим бу ҳақда: "Гапдан мақсад бизга бир ўйни билдирмак, бир нарсадан хабар бериш ва унга хабар гапи деймиз"⁵. Ҳозирги тилшуносликдаги фикрлар ҳам юқоридеги фикрлар билан бир хилдир. Асардаги "тилак гапи" "қайбурчлик гап" ва "ундашли гап" ҳозирги буйруқ гапларга яқин келади. "Шарҳи гап" ва "тескари шарҳи гап" атамалари билан беришчи гаплар эса ҳозирги шарт ва тўлиқсиз эргаш гапли қўшма гапларга яқин келади. Шунинг учун керакки, Фитрат "гап турлари" бўлимида гапларни тузилишинга кўра ажратмайди, асарда содда ва қўшма гаплар тақдир тўхталмайди.

Ушбу асардаги кино гап, кучайтма гап хусусидаги Фитратнинг фикрлари ҳозирги тилшуносликдаги қарашлар билан мос келмайди, бу хил

¹ Фитрат. Ҳақиқ. Самарқанд-Тошкент, 1979, 21-24-бетлар.

² Ғуломов А., Асқаров М. Ҳозирги ўзбек тилига таърих. Ўзбекистон. Т., 1981, 143-бет.

³ Ўзбек тили грамматикаси. II қисм, 4-қисм, Тошкент, 1976, 111-112.

⁴ Фитрат. Ҳақиқ. Самарқанд-Тошкент, 1979, 24-бет.

⁵ Фитрат. Ҳақиқ. Самарқанд-Тошкент, 1979, 24-бет.

гаплар тилшуносликка она дарсликларимизда, илмий тўғриликларда қўйиб қилинмайди, лекин ўша кўринишдаги гаплар тилимизда ҳозир ҳам учрайди. Фитрат томонидан ёлтирилган мисолларга эътибор берайлик: *Дўғ биз англамаган!* (киноя гап). *Кел, кел қарам айла дўстларга* (кучайтма гап). Назаримизда бу хил гапларни алоҳида тур сифатида ажратишнинг ҳожати йўқ. Чунки бу ердаги гаплар маъно нозиклигига кўра бир-биридан фарқланяпти.

Кўриб ўтганимиздек, Фитратнинг гап турлари хусусида айтган фикрлари ўзбек тилшунослиги тарихи учун ҳам, ҳозирги фан нуқтаи назаридан ҳам илмий аҳамият касб этади. Бу фикрларни ўрганиш синтаксис тарихи учун, хусусан, сода гап синтаксисини ўрганиш учун қимматли материаллар беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Зуннун Ш. Гил қовдалари. Самарқанд-Тошкент, 1929.
2. Бобоева А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. Тошкент, 1978.
3. Мақсудова М. Сўз-гаплар ҳақида. Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. Тошкент, 1992.
4. Мунаввар Қори ва б. Ўзбекча тил сабоқлиғи. Тошкент, 1925.
5. Расулов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар. Тошкент, 1974.
6. Фитрат. Нод. Самарқанд-Тошкент, 1930.
7. Ўзбек тили грамматикаси. II томлик. 2-том, Тошкент, 1975.
8. Қутлимуратова М. Ўзбек тилшунослиги тарихидан. "Ўзбек тили ва адабиёти". 1990 йил 3-сон.
9. Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1987.

"НАХВ" АСАРИДАГИ БОШҚА СИНТАКТИК ҚОДИСАЛАР ҲАҚИДА

Бу ерда "Нахв" асарининг "Қандай сўзлар тинини қайси бўлади бўлишига ярабди?" "Гап бўлакларининг тушиб қолмиш", "Келишганлик",

“Гапнинг уюшгон бўлаклари”, “Кириш сўз”, “Уюшгон гаплар”, “Туриш белгилари” каби бўлимларида олим томонидан илгари сурилган фикрлар таҳлил қилинади.

Асарнинг “Келишганлик” деган қисмида олим эга ва кесим орасидаги муносабат ҳақида туҳталаяди: “Гапда эга сўзи бирлик бўлганда кесим сўзининг ҳам бирлик бўлиши, албатта, лозимдир”.¹ Бу ерда олим эга ва кесимнинг сонда (бирлик ва кўплик) мослашуви ҳақида гапиряпти. Фитратлар қўшимчаси кесимга қўшилиб баъзан ҳурмат, баъзан кесатик маъноларини ифодалашини ҳам таъкидлайди.

Кесим феъл билан ифодаланган бўлса, III шахс кўплик шаклидан ташқари қолган бирча шахсларда эга ва кесим орасида мослашув, яъни келишганлик бўлиши шарт. Чунки олим таъкидлаб ўтганидек мен келдим ўрнида мен келдинг деб ишлатиб бўлмайди. Фитрат томонидан илгари суринган бу фикрлар “Ўзбек тили грамматикаси”дан келтириладиган қуйидаги фикрлар билан жуда мос келади: “Бунда ҳоким сўзининг формаси ўзгариши билан тобе сўзининг ҳам формаси ўзгаради, тобе сўз ўз формасини ҳоким сўзининг формасига мувофиқлаштиради, мослаштиради.”²

Уюшгон гапларга олим “Бир нота гап матно жиҳатидан бир-бирига бўйлашган бўлади”-дег таъриф беради ва ушбу мисолларни келтиради: *...ли кўнгли болада; бола кўнгли болада. Мулла б. гапни, ўқир, товуқ билан...* каби. Англашилдики, Фитрат уюшгон гаплар атамаси кўп гаплар назарда тулган. Ҳозирги тилшунослик фанида қўшма гап атамаси алоҳида айрим баҳс-мунозаралар ҳам маъқул. Масалан, А.М.Пешковский ва А.А.Шахматовлар қўшма гап терминида қирчи ч... қадилар. Улар бу атамани ўрнига “мураккаб бутунлик” (“сложное целое”) - ... еминини ёки “гапнинг бирикуви” (“сочетание предложений”), ... мларини кулланиш таъкиф қиладилар.³ Фитрат қўлаган уюшгон гаплар атамаси ҳам бизнинг назаримизда гапнинг маънавий янги ту... гаплар атамаси ҳам бизнинг ўзбек тилшунослигида бу атема қўши... гапларнинг алоҳида бир кўринишига.

¹ Фитрат. Мада. Самарқанд-Тошк...

² Фитрат тили грамматикаси. II к...

³ Ибрагимов А.М. Русская с...

Шахматов А.А. Синтаксис

1959 24-36.

1976. 14-36.

1980, с. 47.

1981 с. 177

нисбатан ишланган бўлади.¹

Бу кун ёғмур оор; мен кўчага чиқа олмадим деган гап ҳақида олим “Иккинчи гап биринчи танишни сабаби, далили бўлади”, - дейди. Бу хил қўшма гаплар анъанавий синтаксисда боғловсиз қўшма гап дейилади. Қўшма гап қисмири орасида, Фитрат айтганидек, сабаб мазмуни бор Шакл-вазифавий талқинга эса бу хил қўшма гаплар тобе таркибли қўшма гапларга, яъни АБКк - АБКк турига киритилади.

Асарнинг яна бир аҳамиятли бўлимларидан бири кириш сўз ҳақидаги қисмири. Олим кириш сўзга шундай таъриф беради: “Гап орасида шу танишни бўлаклари билан наҳвий (синтактик) бир муносабати бўлмаган бир сўз ё бир гап киргизилади. Мана шу ёт бўлиб кирган бир сўз ё бир гапга кириш сўз дейилади”.² Бу ерда кириш сўзларнинг асосий хусусиятларидан бири - гапда синтактик вазифа бажармаслиги (анъанавий тилшуношида шундай дейилган, бироқ бу масалани чуқурроқ ўйлаб кўриш керак) қайд қилинади.

Ўша даврда кириш сўзларга нисбатан қисқартма сўз атамаси ҳам қўлланилган. Ўша давр тилшуносларидан бири Ш.Зуннун “Тил қондалари” китобида бу масала ҳақида шундай дейди: “Гапнинг бошқа бўлаклари билан боғланишлари бўлмай, бир ўй (фикр)ни билдириш учун келтирилиб, тушунки товуви билан айтиладирган сўзлар “қистирма сўз” аталадилар”.³ Ш.Зуннун кириш сўзнинг учта асосий белгисини: гапда синтактик вазифа бажармаслигини; сўзловчининг субъектив муносабатини ифодалашини; ўзига хос оҳангга (интонацияга) эга бўлишини кўрсатади.

Келтирилган ҳар иккала парчадан кўринадикки, бу олимларнинг фикри ҳозирги мавжуд қарашлар билан бир хилдир.

Асарда Фитрат ўнта туриш белгиси, яъни тиниш белгиси ҳақида тўхталади. Булар қуйидагилар: нуқта - тўхташ белгиси, бир тиниш белгиси - нуқтали вергул, сўраш белгиси - сўроқ белгиси, ундаш белгиси - ундов белгиси, қўш нуқта - икки нуқта, тирноқлар - қўш тирноқ, ёйлар - қавс белгиси, чизик-чизикча - дефис, нуқталар - уч нуқта. Бу тиниш белгиларининг ишлатилиши ҳақидаги олим томонидан илгари сурилган

¹ Сайфуллаева Р. Ҳозирги ушбэк тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий талқини. Т., 1994.

² Фитрат. Наҳв. Самарқанд - Тошкент, 1930, 34-бет.

³ Зуннун Ш. Тил қондалари. Самарқанд - Тошкент, 1929, 94-бет.

фикрлар ҳозирги тилшуносликдаги мавжуд пунктуация қоидаларига деярли мос келади. Олимнинг бۇ қарашлари ҳам пунктуация тарихи учун қimmatли материаллар беради

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

- Алиев А., Назаров К. Ўзбек тили маълумотномаси. Т., 1992.
- Бобоева А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз гаплар. Т., 1978.
- Зуннун Ш. Ўзбекча тил қондалари. Тошкент, 1925.
- Зуннун Ш. ва бошқалар. Ўзбекча тил сабоқлиғи. Тошкент, 1929.
- Зуннун Ш. Тил қондалари. Тошкент, 1929.
- Имло ҳақида биринчи кенгаш ўлтириши. “Қизил байроқ”, 1921 йил, 1 январ.
- Мунаввар Қори ва бошқалар. Ўзбекча тил сабоқлиғи. Тошкент, 1925.
- Мақсудова М. Сўз-гаплар ҳақида. Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. Т., 1992.
- Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995.
- Неъмат Ҳаким. Ўзбек тили сарфи тўғрисида. “Қизил байроқ”, 1925 йил, 120 -сон.
- Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7. М., 1956.
- Поливанов Е.Д. Краткая грамматика узбекского языка. Тошкент - Москва, 1926.
- Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий талқини. Т., 1994.
- Сайфуллаева Р., Абузалова М. Гапнинг энг кичик қурилиш қолиплари ҳақида. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1991 йил 5-сон.
- Расулов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар. Т., 1974.
- Тошкент таълим 1-имло кенгаш ўлтириши. “Қизил байроқ”, 1921 йил, 5 январ.
- Тошкент конференциясида имло масаласи. “Қизил байроқ”, 1921 йил, 11 январ.
- Убаева Ф. Ҳол категорияси. Т., 1971.

- Фахриддинов М. Туркча қоида Т, 1913.
- Фитрат. Тилимиз. “Ишгирокиюн”. 1919 йил, 132-сон.
- Фитрат. Араб алифбосининг тарихи. “Озод Бухоро”, 1926 йил.
- Фитрат. Муқаддиматул - адаб. “Маориф ва ўқитғувчи”. 1926 йил, 7-8-сон.
- Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Т, 1927.
- Фитрат. Адабиёт қоидалари. Самарқанд-Тошкент, 1927.
- Фитрат. Имло конференцияси муносабати ила. “Маориф ва ўқитғувчи”, 1928 йил, 3-сон.
- Фитрат. Ўзбек тили қоидалари. Сарф (1-китоб), Наҳв (2-китоб). Самарқанд-Тошкент, 1930.
- Шахматов А. Синтаксис русского языка. Л., 1941.
- Коллектив. Битик йўллари. Т, 1919.
- Элбек. Ёзув йўллари. Т, 1921.
- Ўзбек тили грамматикаси. II томлик. Т, 1976.
- Қутлимуродова М. Ўзбек тилшунослиги тарихидан. “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. 1990 йил, 3-сон.
- Қурбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси. АКД. Т, 1993.
- Қурбонова М. Фитрат тил тараққиёти ҳақида. “Туркистон” газетаси. 1996 йил, 6 ноябр.
- Қурбонова М. Фитрат - тилшунос. Т, 1996.
- Қурбонова М. Ўтмиш манбалар билан боғловчи кўприк. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 1997 йил, 5 ноябр.
- Ғулумов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Т, 1987.
- Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Т, 1976.
- 1921 йил Тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. Т., 1922.

МУНДАРИЖА

Уқтирини ҳаши.....	3
Ихтисослик курсининг дастури.....	4
Кириш.....	8
Фитрат ва имло масалалари.....	11
Фитратнинг фонетикага оид қарашлари.....	16
Фитрат ва тил таракқиёти.....	17
Фитрат ва туризм.....	19
Ўзбек тили морфологияси тарихида Фитратнинг хизматлари.....	22
Фитрат от сўз туркуми ҳақида.....	23
Фитрат сифат сўз туркуми ҳақида.....	25
Фитрат феъл сўз туркуми ҳақида.....	28
Фитрат ва ўзбек тили синтаксиси масалалари.....	30
Фитрат гапнинг бош бўлақлари хусусида.....	31
Фитрат гапнинг иккинчи даражали бўлақлари тўғрисида.....	34
“Нахв” асаридаги гап турлари ҳақида.....	39
“Нахв” асаридаги бошқа синтактик ҳодисалар ҳақида.....	41
Адабиётлар рўйхати.....	45

Музаббат Қурбонова

АБДУРАУФ ФИТРАТ ВА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ

(методик кўллашма)

Нашриёт томонидан кўриб чиқувчи О.Бобоев

Босишга руқсат этилди 14.11.97. Оператив босма усулда босилди.
Газета қоғози. Бичими 60x80 1/16. Шартли босма тобони 2,8. Нашриёт
ҳисоб тобони 2,5. Адади 200 нуска. Бепул. Бўжуртма № 531.

Тошкент — 700095. «Университет» нашриёти. Талабалар шақарчаси,
ТошДУ Маъмурий биноси.

ТошДУ босмахонасида босилди.